

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

SÖMÜRGE DÖNEMİ BENGAL SİYASETÇİSİ VE İSLÂM DÜŞÜNÜRÜ
MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN ÇALIŞMALARI VE TEFSÎRU'L-
KUR'ÂN'INDAKİ YORUM METODUNUN ÇEŞİTLİ AÇILARDAN
İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS

Mohammad Asif HOSSAIN

MAYIS-2025
GÜMÜŞHANE

T.C.

**GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**SÖMÜRGE DÖNEMİ BENGAL SİYASETÇİSİ VE İSLÂM DÜŞÜNÜRÜ
MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN ÇALIŞMALARI VE TEFSÎRU'L-
KUR'ÂN'INDAKİ YORUM METODUNUN ÇEŞİTLİ AÇILARDAN
İNCELENMESİ**

**ANALYSIS OF THE WORKS OF COLONIAL PERIOD BENGAL POLITICIAN
AND İSLÂMİC THINKER MAULÂNÂ MUHAMMAD AKRAM KHAN AND
THE COMMENTARY METHOD IN HIS TAFSIRU'L-QUR'ÂN FROM
VARIOUS PERSPECTIVES**

YÜKSEK LİSANS

Mohammad Asif HOSSAIN

**MAYIS-2025
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**SÖMÜRGE DÖNEMİ BENGAL SİYASETÇİSİ VE İSLÂM DÜŞÜNÜRÜ
MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN ÇALIŞMALARI VE TEFSİRÜ'L-
KUR'ÂN'INDAKİ YORUM METODUNUN ÇEŞİTLİ AÇILARDAN
İNCELENMESİ**

**ANALYSIS OF THE WORKS OF COLONIAL PERIOD BENGAL POLITICIAN
AND ISLÂMIC THINKER MAULÂNÂ MUHAMMAD AKRAM KHAN AND
THE COMMENTARY METHOD IN HIS TAFSIRU'L-QUR'ÂN FROM
VARIOUS PERSPECTIVES**

YÜKSEK LİSANS

Mohammad Asif HOSSAIN

Danışman: Doç. Dr. Mustafa KAYHAN

**MAYIS-2025
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum **Sömürge Dönemi Bengal Siyasetçisi ve İslâm Düşünürü Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Çalışmaları ve Tefsîru'l-Kur'ân'ındaki Yorum Metodunun Çeşitli Açılardan İncelenmesi** isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi'nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

02/05/2025

.....
Mohammad Asif HOSSAIN

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayla ilgili olarak, her şeyden önce, beni sağlıklı bir şekilde ve zamanında tezimi tamamlamam için güç veren yüce Allah’a hamd ederim. Yüksek lisansımın ikinci döneminden tezim tamamlanana kadar her türlü desteği sağlayan danışman hocam Doç. Dr. Mustafa KAYHAN’a çok teşekkür ederim. Yine Dr. Öğr. Üyesi Fikri GÜNEY’e ve Dr. Öğr. Üyesi Mizanur RAHMAN’a ve ders alırken olduğu kadar diğer zamanlarda da herhangi bir konuda tavsiye ve desteğe ihtiyaç duyduğumda yanımda oldukları için minnettarım.

Sevgili anneme ve babama, saygıdeğer ağabeyim Md. Rakib HOSSAIN ile Dr. Abdullah Al MAMUN’a, tüm tavsiyeleri ve teşvikleriyle bu çalışmaya hayat verdikleri için teşekkürümü sunmak isterim. İSÂM’da çalışırken her türlü desteklerini esirgemeyen tüm İSÂM çalışanlara teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Dr. Nuruddin HAMİM, bu çalışmanın başlangıcında konu seçimi ve çeşitli kaynakların toplanması hususunda büyük yardımlarda bulunduğu için ona çok teşekkür ederim. Son olarak, her zaman yanımda olduğu için eşim Jannatul FERDAUS’a en derin teşekkürlerimi sunarım. Onun desteği olmasaydı, bu çalışmayı tamamlamak belki de mümkün olmazdı.

Mohammad Asif HOSSAIN
GÜMÜŞHANE – 2025

ÖZET

Bu tezde Hindistan Yarımadasının Bengalce dilin ilk müslüman gazetecisi, İngiliz sömürge dönemi siyasetçisi ve İslâm düşünürü Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın tefsir metodu tetkik edilmiştir. Yine bu çalışmada önde gelen bir siyasi lider entelektüel kişilik olarak İslâmî bilgi alanına katkılarının vurgulanması da amaçlanmıştır. Bu açıdan tezde Muhammed Ekrem Han'ın Bengal dilinde İslâmî bilgi alanındaki özgün katkılarına değinerek ülkede olumlu bir değişim yaratmasına, dönemin taleplerine uygun olarak şekillenen katkılarına temas edilmiştir. Bunlardan bugüne yönelik dersler çıkarılması da hedeflenmiştir. Bu etüt, “Sömürge Dönemi Bengal Siyasetçisi ve İslâm Düşünürü Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Çalışmaları” ve “Mevlânâ Muhammed Ekram Han'ın Tefsîru'l-Kur'ân 'Indaki Yorum Metodunun Çeşitli Açılardan İncelenmesi” şeklinde iki bölümden oluşturulmuştur.

Birinci bölüm kendi arasında iki alt başlığa ayrılmıştır. İlk başlıkta Bengal'de İslâmî eğitimin ortaya çıkışıyla ilgili kısa bir tartışma yapılmış ve sömürgeciliğin etkileri burada ele alınmıştır. İkinci başlıkta ise Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın hayatı, çalışmaları ve ilmî mirası üzerinde durulmuştur. Tezin ikinci bölümünde tek başlık olarak kurgulanmıştır. Bu başlıkta Bengalce Kur'ân çalışmaları, Kur'ân tercümeleri ve tefsir faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Yine burada Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Tefsîru'l-Kur'ân'ının incelenmesine odaklanılmıştır. Tefsirinde kullandığı kaynaklara, dirâyet ve rîvayet tefsîri açısından kullandığı bilgi kaynaklarına odaklanılmıştır. Yine burada tefsirinin arap dil ve belâğatıyla ilgili bazı konulara devam edilmiştir. Son olarak da Fâtiha ve Nâs surelerden örnekler verilmiştir. Sonuç bölümünde ise bir akademik değerlendirme ile birlikte, Mevlânâ Ekrem Han'ın Bengal toplumu için sömürgecilik, siyasi baskılar ve dinî hurafelerle mücadeledeki büyük katkıları dikkate alınarak, onun üzerinde çalışılmasına yönelik bazı öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Muhammed Ekrem Han, Bengal Bölgesi, Bengalce, İngiliz Sömürüsü, Tefsîru'l-Kur'ân .

SUMMARY

This thesis examines the tafsir method of Maulana Muhammad Akram Khan, the first Muslim journalist in the Bengali language in the Indian subcontinent, a politician of the British colonial period and an Islamic thinker. Again, this study emphasizes his contributions to Islamic knowledge as a prominent political leader and intellectual figure. In this regard, the thesis focuses on Muhammad Akram Khan's unique contributions to the field of Islamic learning in the Bengali language, and his contributions that shaped the country following the demands of the period. It also aims to draw lessons from these for today. This study is composed of two parts: "The Works Of The Colonial Period Bengal Politician And Islamic Thinker Maulana Muhammad Akram Khan" and "The Examination Of The Commentary Method In Maulana Muhammad Akram Khan's Tafsîru'l-Qur'an From Various Angles."

The first chapter is divided into two subheadings. The first section briefly discusses the emergence of Islamic education in Bengal and the effects of colonialism. The second section discusses the life, works and scientific legacy of Maulana Muhammad Akram Khan. The second chapter of the thesis is structured under a single heading. This heading focuses on Qur'an studies, Qur'an translations and exegesis activities in Bengali. Again, the focus is examining Mawlana Muhammad Ekrem Khan's Tafsir al-Qur'an. The sources of information he used for applying dirayat and riwayat are focused on this chapter. Besides, some examples of his exegesis in Arabic and rhetoric are continued here. Finally, examples from the Surah al-Fatiha and Surah an-Nas are given. In the conclusion, along with an academic evaluation, some suggestions for studying Maulana Muhammad Akram Khan are presented, considering his great contributions to Bengali society in the fight against colonialism, political oppression and religious superstitions.

Keywords: Tafsir, Muhammad Akram Khan, Bengal, British Colony, Tafsirul Qur'an.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	IV
TEŞEKKÜR	V
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	XI
ARAŞTIRMAYA IŞIK TUTACAK GENEL BİLGİLER	1
I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	2
II. Araştırmanın Kapsamı ve Hedefi	2
III. Araştırmanın Yöntemi ve Metodu	3
IV. Araştırmanın Kaynakları ve Sınırlıkları	4
V. Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi	5

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRGE DÖNEMİ BENGAL SİYASETÇİSİ VE İSLÂM DÜŞÜNÜRÜ MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN ÇALIŞMALARI

1. Sömürge Dönemi Bengal Siyasetçisi ve İslâm Düşünürü Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Çalışmaları	7
1.1. Bengal'de İslâmî Eğitimin Ortaya Çıkışı	7
1.1.1. Hint Yarımadası ve Bengal'de Eğitim Kurumlarının Gelişimi	8
1.1.2. Firengî Mahal ve Ders-i Nizâmî'nin Eğitime Katkıları	10
1.1.3. Şah Veliyullah'ın Eğitimde Reform Çabası	10
1.1.4. Firengî Mahal ve Şah Veliyullah Sonrası Eğitim Durumu	11
1.2. Sömürge Döneminde Bengal'in Sosyo-politik Bağlamı	13
1.2.1. İngiliz sömürge Altındaki Bengal'de Eğitim sistemi	14
1.2.3. Müslümanlar, Britanyalılar İçin Sürekli Tehdit	15
1.2.4. Bengal'deki İslâmî düşüncenin evrimi	16
1.3. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Hayatı, Çalışmaları ve İlmî Mirası	18
1.3.1. Ekrem Han'ın Doğum ve Aile Kimliği	18
1.3.2. Ekrem Han'ın Eğitim ve Çalışma Hayatı	21
1.3.3. Ekrem Han'ın Gazeteciliği ve Siyasî Kişiliği	23
1.3.3.1 . Bengal Bölünmesi ve Kongreyle İlişkileri	24
1.3.3.2. Bengal'in Müslüman Birliği'ne Katılması	25

1.3.3.3. Hilafet ve İşbirlikiliğe Hayır Hareketi.....	26
1.3.3.4. Ekrem Han'ın Bengal Paktındaki Rolü.....	27
1.3.3.5. Bengal Merkezli Çalışmalara Odaklanması	28
1.3.4. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Edebi Pratiği ve Çeşitli Edebiyatları Değerlendirmesi	29
1.3.4.1 . Kur'ân'a Dair Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Hacimli Eseri.....	29
1.3.4.2. İslâm'ın Diğer Konuları ve Edebiyatla İlgili Eserleri	32
1.3.4.2.1 . Ekrem Han'ın Mustafa Çarî Adlı Siyer Eseri	32
1.3.4.2.2. Ekrem Han'ın Siyer İlmine İlgisi.....	34
1.3.4.2.3. Mustafa Çarî 'ten Bazı Örnekler	35
1.3.4.3. Kur'ân'a Dönüş Adlı Makalesi.....	37
1.3.4.5. Sömürgeciliğin Nusrânîliği Yaymasına Karşı Yazılar.....	38
1.3.4.6. Bengal'in Sosyal Tarihiyle İlgili Eserleri	38
1.3.4.6.1 . Bengal'in Sorunları ve Çözüm Önerleri Kitabı	39
1.3.4.6.2. Müslüman Bengal'in Sosyal Tarihi.....	40
1.3.4.7. Sömürge Dönemi Siyasetiyle İlgili Makaleleri.....	41
1.3.4.8. Ekrem Han'ın Dinî Görüşleri ve Eğitimle İlgili Eserleri.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSÎRU'L-KUR'ÂN'INDAKİ YORUM METODUNUN ÇEŞİTLİ AÇILARDAN İNCELENMESİ

2. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Tefsîru'l-Kur'ân'ındaki Yorum Metodunun Çeşitli Açılardan İncelenmesi.....	47
2.2. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Tefsirinin Özellikleri.....	49
2.2.1. Tefsirlerdeki İsrailiyâta Dikkat Çekmesi	51
2.2.2. İctihadın Gerekliliğini Belirtmesi.....	52
2.2.3. Mensûh Âyetlerle İlgili Yorum Anlayışı	55
2.3. Ekrem Han'ın Tefsirde Kullandığı Kaynaklar.....	56
2.4. Bazı Örneklerle Tefsiru'l-Kur'ân'daki Metodunun İncelenmesi	58
2.4.1. Ekrem Han'ın Rivâyet Tefsirindeki yönteminin Gösterilmesi.....	59
2.4.1.1. Hz. İsa'nın Ölümü ve Göğe Yükselişi.....	60
2.4.1.2. Deccâl'in Gelişiyle İlgili Yorumu	61
2.4.1.3. Ay ve Güneş Tutulmasıyla İlgili İnançlara Bakışı.....	63
2.4.2. Ekrem Han'ın Dirâyet Tefsirindeki Metodunun Gösterilmesi.....	63
2.4.2.1. Duhâr Süresinde Hûrlerle Evlilik Meselesi:	64
2.4.2.2. Mi'rac Olayını Değerlendirmesi	65

2.4.2.3. Rüya Konularındaki Anlayışı	67
2.4.2.4. Hicret ve Cihad Yoluyla Sömürgeciliğe Direniş	68
2.4.2.5. Allah'ın İpine Sımsıkı Sarılmak	70
2.4.3. Sosyo-Politik Bağlamında Bazı rnekler	71
2.4.3.1. Din Adına İkiyüzlülük Konusuna Eğilmesi.....	71
2.4.3.2. Şirk Zihniyetini Değerlendirmesi.....	72
2.4.3.3. Kr Körüne Ataların Taklidin Yermesi	73
2.4.3.4. Faiz veya Riba konusuna Eğilmesi.....	74
2.4.4. Diğer Açılardan Tefsiru'l-Kur'an'daki Metodunun İncelenmesi	75
2.4.4.1. Arap Dili ve Belâgatı Bağlamında Tefsir Anlayışı.....	75
2.4.4.2. Hz. İsa'nın ölüm ve Yükseltilmesi ile ilgili Dilsel Delilleri.....	75
2.4.4.3. Hz. Âdem'in Konulduğu Cennet	77
2.5. Fatiha ve Nâs Srelerinin Tefsiri.....	78
2.5.1. Fatiha Sresi.....	78
2.5.2. Nas Sresi tefsiri.....	83
2.6. Ekrem Han'ın Kabul Edilen ve Eleştirilen Görüşleri	84
SONUÇ VE DEğERLENDİRME.....	86
KAYNAKÇA.....	89
ÖZGEÇMİŞ	100

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: aleyhisselâm
Bk. / bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım yeri yok
bs.	: Baskı, basım
Çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editor
Hız.	: Hazret
Erişim	: Erişim Tarihi
ö.	: ölümü, vefat tarihi
r.a.	: radiyallahu anh
ss.	: Sayfa aralığı
S	: Sayı
s.a.v	: Sallallahu aleyhi ve sellem
trc.	: tercüme eden
t.y.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri
yy	: yayınevi yok

ARAŞTIRMAYA IŞIK TUTACAK GENEL BİLGİLER

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, Kur'ân-ı Kerim'in tam bir Bengalce çevirisini yapanların en başta gelenlerden biridir. Onun Kur'ân çevirisi ve yazdığı tefsiri, birçok açıdan önemli görülmektedir. Halk tarafından anlaşılması zor olan Sanskritçe Bengalce kullanmamış aksine standart Bengalce dilini kullanmıştır. Tefsirinin en önemli özelliği ise, Kur'ân'daki emirleri, pratik olarak anlaşılabilir bir hale getirmek olmuştur. Bu amaçla sosyal açıdan hayati konuları irdelemiş ve gereksiz açıklamalardan kaçınmıştır. Bu tefsirde Hindistan Yarımadasındaki siyasî rahatsızlıklara çözümler üretmeye çalışmış ve müslümanların bu konuda gerekli rolü üstlenneleri için uğraş vermiştir. Gazeteci olarak bilinmesine rağmen, Kur'ân-ı Kerim'i tercüme etmiş ve tefsirini de yazmıştır. İslâm'a ve İslâmî harekete karşı liberal bir tutum ortaya koymuştur.

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'a ilgili bu çalışmada bazı konular irdelenmiştir. Öncelikle bu araştırmanın konusu belirlenmiş, aralıdan etütün amacı ortaya konmuştur. Yine bu çalışmanın kapsamı beyan edilmiş ve hedefine odaklanmıştır. Yine araştırmanın yöntemi ve metoduna dair bazı açıklamalar yapılmıştır. Dahası bu etütün kaynaklarıyla sınırlıklarına dair beyenlar dile getirilmiştir. Neticede araştırmanın kavramsal çerçevi belirlenmiştir.

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bengal'in tanınmış âlimlerinden Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, Bengal müslümanlarının sosyal, entelektüel ve siyasal gelişimleri için hayatı boyunca kesintisiz çalışmıştır. 7 Haziran 1868'de başladığı yaşamı - 18 Ağustos 1968'de vefatıyla bitmiştir. Bengal'deki siyasetçiler, eğitimciler ve sosyal reformculara, İngiliz sömürge yönetimine ve Pakistan rejiminin baskılarına karşı atılması gereken somut adımlar konusunda yardım etmiştir. Kendisi, iyi ve kaliteli bir gazeteci ve yazar olarak toplumuna yön çizmiştir. Dinî ve akılî perspektifleri birleştirerek olumsuz toplumsal eğilimleri ortadan kaldırmak ve müslüman kimliğini yüceltmek amacıyla çeşitli konularda yazmıştır. Bu amaçla beş ciltlik *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eserini yazmıştır. Bu eserde kendine özgü tefsir metodolojisiyle Kur'ân'ı dönemin sosyal, siyasal ve dinsel meselelerini irdelemiş ve sorunlara çözümler üretmiştir.

Bu tezin temel amacı, Ekrem Han'ın tefsir metodolojisini ortaya çıkarmaktır. Muhammed Ekrem Han, *dirâyet* ve *rivâyet* yöntemlerinin bir kombinasyonu etrafında tefsirini kaleme almıştır. Bu açıdan dinsel açıklığa verdiği önem ve İslâmî geleneği modernist fikirlerle ilişkilendirme çabasıyla kitlelerin dikkat çekmiştir. Bu çalışma müfessir Ekrem Han'ın tefsir metodolojisini incelemekte, onun batı modernizmi ve sömürge eğitim sistemiyle şekillenen sosyal ve siyasi alanlardaki dinî sapmalara nasıl karşı koyduğu ve neler yaptığı tespit edilmiştir. Bu araştırma, Ekrem Han'ın tefsire, siyasete, dinî eğitime ve diğer akademik alanlara yaptığı katkıların değerlendirilmesini de mümkün kılacaktır.

II. Araştırmanın Kapsamı ve Hedefi

Mevlânâ Ekrem Han, Hint müslümanları, özellikle de Bengal müslümanları için yorulmak nedir bilmeden çalışan kararlı bir siyasi lider olmuştur. O temel siyasi ideolojileri şekillendirmeyi amaçlayan Kur'ân tefsiriyle toplumda önemli bir etki yaratmıştır. Tefsirinin en önemli özelliği, toplumundaki sosyal, siyasi ve dinî reformlarla ilgili sorgulamalara müslümanları teşvik etmesidir. Bu özellik, tefsirindeki açıklamalarıyla birlikte bu tezde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bir bütün olarak Bengal müslümanlarını uyandırmak ve uyanışın lokomotifini olan Kur'ân onları yönlendirmek, amaçlanmıştır. Bu tez onun iki yönüne odaklanmaktadır.

Han'ın tefsiri, İslâm öğretisiyle çeliştiği dşşnlen, ancak bazen Kur'ânî gelenekleri analiz etme yöntemi olarak kabul edilen israiliyyat anlatılarının kabullenilmesini reddetmiştir. Çünkü bunlara dayanan analizler, müslüman toplumlarda yaygın olarak dinî inançlar şeklinde bilinen ve uygulanan, ancak İslâm'a aykırılık teşkil eden sakat bakış açıları oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra Ekrem Han'ın mucizelere ve bazı tarihsel olaylara dair özgün görüşleri de bu araştırmada incelenmiştir. Böylelikle onun kendine özgü tefsir metodolojisini belirlenmesi hedeflenmiştir.

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han zerine çeşitli akademik çalışmalar yapılmış olsa da, bu çalışmalar daha çok onun siyaset ve gazetecilikteki yönünü ele almıştır. Tefsir ve İslâmî bilgi alanındaki katkıları ise sadece birkaç makale, dergi ve akademik teze konu edilmiştir. Bir âlim, gazeteci, sosyal reformcu ve siyasetçi olarak Kur'ân yorumları tam olarak tetkik edilmemiştir. Yine onun sosyal, siyasî ve dinî alanlara ilişkin dşşnceleri henüz kapsamlı bir şekilde tartışılmamıştır. Bu tez, bu yönüyle diğerlerinden farklılık göstermekte ve Ekrem Han'ın bu iki yönüne odaklanmaktadır.

Bu alışma, Mevlânâ Ekrem Han'ın önde gelen bir siyasi lider ve entelektüel olarak tefsir bilimine katkılarını vurgulanmaktadır. Çeşitli makale ve akademik çalışmalarda siyasi faaliyetleri ve katkıları ele alınmıştır. Ancak kendisi, akademik alanda genellikle arka planda kalmıştır. Mevlânâ Ekrem Han'ın İslâmî bilgiye özgün katkıların ortaya çıkarmayı amaçlanmıştır. Yine dönemin taleplerine uygun olarak şekillenen bu katkılardan bugüne yönelik bazı ilkeler çıkarılması da hedeflenlenmektedir.

III. Araştırmanın Yöntemi ve Metodu

Her araştırmanın mutlaka bir yöntemi ve metodu vardır. Burada Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın hayatının ve tefsirinin ele alınmasında da bir metot takip edilmiştir. Bu yüzden onun tefsiri metodolojisini sosyal, siyasî ve dinî çerçevede analiz etmek için metin analizi, bağlamsal inceleme, karşılaştırmalı yaklaşım ve tarihsel analiz gibi araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemler sayesinde onun Kur'ân yorumlarını anlamak ve analiz etmek çok daha kolay olacaktır. Metin analizi kapsamında tefsirinde yer alan belirli Kur'ân âyetleri tematik çalışmalar yoluyla detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunun yanı sıra Bengal'deki sömürge dönemi sosyo-politik bağlamı üzerine yazılmış akademik materyallerin analiziyle bağlamsal inceleme yapılmıştır. Burada Bengal müslüman kimliğiyle ilgili akademik çalışmalar derinlemesine değerlendirilmiştir. Daha sonra klasik ve modern tefsir

yaklaşımlarıyla kısa bir karşılaştırma yapılmıştır. Son olarak tarihsel belge analizi yöntemiyle Ekrem Han'ın dönemi ve Bengal ile Hint Yarımadasında meydana gelen olaylar temel alınarak onun tefsir metodolojisini anlamak amacıyla kitaplar, dergiler ve makaleler incelenmiştir. Halkını uyandırmak için gayret gösteren bu müfesserin, tefsirindeki metodu, bu araştırmada değişik yöntemlerle incelenmiştir.

IV. Araştırmanın Kaynakları ve Sınırlıkları

Bu araştırmada, Mevlânâ Ekrem Han'ın *Tefsiru'l-Kur'an* adlı eseri başta olmak üzere diğer kitapları, gazete yazıları ve ayet açıklamaları birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Kaynakların neredeyse tamamı, Bengalcen Türkçeye çevirip incelenmiştir. İngilizce ve Türkçe birkaç materyal bulunmuş olsa da bunlar, Ekrem Han üzerinde yapılan akademik çalışmalarındaki başlığı dolduracak kadar kapsamlı değildir. Kaynakların Bengalce olması bir taraftan işi kolaylaştırmış, ama tez yazarın ana dili Türkçe olmadığı için de bazı zorluklar olmuştur.

Birinci bölüm için Hint Yarımadasındaki İslâmî eğitimin tarihsel gelişimi, sömürgeciliğin etkileri, Hint milliyetçiliğinin yükselişi ve Bengal müslüman kimliğiyle ilgili çok sayıda kitap ve dergi derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca akademik kaynak olarak Bengal'deki Kur'an çalışmalarıyla ilişkili çeşitli yüksek lisans ve doktora tezlerinden yararlanılmıştır. Bunlar arasında İngilizce ve Türkçe birer doktora tezi, Türkçe iki yüksek lisans tezi ve Ekrem Han üzerine yazılmış çeşitli akademik makaleler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Konunun kaynakları Bengalce olsa da bu bir sorun oluşturmayacaktır. Asıl sorun elde edilen bilgilerin kompoze edilmesinde ortaya çıkmıştır. Tezindeki en büyük sınırlılık budur.

İkinci bölümde özellikle Mevlânâ Ekrem Han'ın *Tefsirü'l-Kur'an*'ı farklı perspektiflerden analiz edilmiştir ve diğer kitapları da incelenmiştir. Bunun yanı sıra, onun tefsiri üzerine yazılmış bazı makaleler ve kitaplar da birincil kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklar arasında, Şah Abdul Hannan'ın *Selections from Akram Khan's Tafsirul Qur'an*, Ekrem Han'ın *Mostofa Çorito* ve *The Social History of the Muslim Bengal* adlı eserleri ile ATM Atikur Rahman'ın *Maulana Akram Khan in the Political Arena of Bengal* başlıklı çalışmaları en çok üzerinde durulan eserler olmuştur. Neticede hem Bengalce hem Türkçe ve İngilizce kaynaklar bu araştırmada kullanılmıştır. Araştırmanın sınırlılığı ise elde edilen

bilgilerin düzenlenmesinde ve kompozisyonunda yaşanmıştır. Bunun aşılması için de azami çaba gösterilmiştir.

V. Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Mevlânâ Ekrem Han, tefsir yazarından daha çok bir siyasetçi, yazar ve gazeteci olarak tanınmaktadır. *Mostofa Çorito* adlı kitabı, Bengalce konuşan topluluk arasında büyük bir şöhret kazanmıştır. Bu açıdan onun bir tefsir âlimi, daha spesifik olarak bir müfessir olmasıyla, Bengal müslümanları arasında pek fazla tanınmamıştır. Akademik çevrelerde tefsiri, yalnızca yüzeysel olarak ve ismen bilinmekte, geniş çapta tanınmamaktadır. Bu nedenle, tefsiri ve metodolojisi üzerine çok az çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada da onun hayatına, siyasi ve aksiyoner kişiliğine ve yazdığı tefsir üzerine eğilmektedir. Hakkında yapılan çalışmalardan söz edilmekte, yazdığı tefsiri çeşitli açılardan incelenmektedir.

Bu çalışmadan önce Md. Kased Ali'nin *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works* adlı doktora tezi öne çıkmaktadır. Bu tezde Ekrem Han'ın hayatı, dönemin sosyal bağlamına uygun olarak irdelenmekte, edebi eserleri ve onunla çalışan diğer entelektüellerin görüş ve fikirleri tetkik edilmektedir. Bu kapsamlı çalışma, bu tezde ortaya konacak olan Ekrem Han'ın *Tefsirü'l-Kur'ân* adlı eserindeki sosyal ve siyasi bakış açıların ve görüşlerin anlamada büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Zira bu çalışmada hem Mevlânâ Ekrem Han'ın hayatı ve eserleri üzerinde durulmuş hem de onu dinî alandaki çalışmaları eserleri tetkik edilmiştir.

Buna ilave olarak Ankara Üniversitesinde Dr. Mizanur Rahman tarafından hazırlanan *Bengalce Kur'ân-ı Kerim Çeviri Çalışmaları ve Değerlendirmesi* başlıklı doktora tezi incelenmiştir. Bu çalışmada Bengalce Kur'ân tercümeleleri ön plana alınmış ve bunların çeşitli açılardan kısmî analizi yapılmıştır. Tezin *İngiliz Sömürge Zamanındaki Kur'ân Çevirileri* başlıklı bölümünde diğer tefsirlerle birlikte Ekrem Han'ın tefsirine de değinilmiştir. Burada Ekrem Han'ın hapisanede tefsir yazmaya başlamasından tamamlanmasına kadar olan süreçten bahsedilmiş ve tefsirin bazı önemli özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışma bir öncekine nazaran Türkçe kaleme alınmıştır. Bu da onun Kur'ân tefsirini çeşitli açılardan ele almakta yazara çok fayda sağlamıştır.

Necmettin Erbakan Üniversitesinin yüksek lisans öğrencisi Nur Uddin tarafından 2018 yılında *Bangladeş ve Bengal Dilinde Yapılan Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları* başlıklı tez savunulmuştur. Bu tezde Ekrem Han'ın tefsiri çok kısa bir şekilde tartışılmış ve detaya

girilmemiştir. Bu durum, bu tezin ne kadar gerekli bir çalışma olacağını da vurgulamaktadır. Yine Aynı üniversitede Rahmot Ullah tarafından 2024 yılında *Sömürge Döneminde Bangladeşli Bir Âlim Mevlânâ Ekrem Han ve Tefsiri* başlıklı bir tez yazılmıştır. Bu akademik alanda Mevlânâ Ekrem Han'ın tefsir metotdu üzerine Türkçe yazılmış ilk kapsamlı çalışma olarak bilinmektedir. Fakat bu çalışma, hayatına çok fazla yer vermemesi sebebiyle bu tezdten farklılaşmaktadır. Ancak bu çalışma, bu tezde detaylı olarak işlenen hayatı uğraşması ve müslümanları örgütlenmesi gibi hususlardan diğerine göre farklılaşmaktadır. Ayrıca o çalışmada belirli bir tema üzerinde durulmamakta ve sadece Ekrem Han'ın tefsir ilkelerine dayalı genel bir çerçeve çizilmektedir. Bu durum, bu tezin çalışılması gerektiğini oldukça fazla belirginleştirmektedir.

Zülfikar Ahmed, *Azadi Hareketinde Âlimlerin Mücadeleci Rolü* adıyla bir kitap yazmıştır. Yazar, bu kitapda Hint halkını İngiliz yönetiminden kurtarma mücadelesinde âlimlerin önemli rol oynadığını dile getirmektedir. Bu eserlerde dönemin birçok âliminin katkılarına yer verilmesine rağmen, Ekrem Han'ın katkılarında sadece birkaç cümle yer almaktadır. Bu açıdan o alanda görülen boşluğu, bu tezin yazarı tarafından dolduracaktır.

A.K.M. Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akram Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims* adıyla bir eser kaleme almıştır. Bu, Mevlânâ Ekrem Han üzerine yazılmış en dikkat çekici çalışmalardan biri olarak kabul edilmiştir. Bu kitap, Ekrem Han'ın siyasî, sosyal, dinî ve kültürel anlayışını ve Bengal müslüman entelektüelleri üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Ancak dikkat çeken bir nokta, bu kitabın da Ekrem Han'ın tefsirini ve onun Bengal toplumuyla doğrudan bağlantısını detaylı bir şekilde ele almamasıdır. Oysa bu tezde hem Ekrem Han'ın müslüman Bengal halkıyla sağlam bağı ham de yazdığı Kur'ân tefsiri üzerinde durulmaktadır. Bu çalışma, alandaki bu boşluğu doldurmaktadır. Bu bağlamda mevcut çalışmaların ya Ekrem Han'ın siyasi katkılarına odaklandığı ya da tefsir üzerine yalnızca yüzeysel bir şekilde yaklaştığı açıktır. Bu tutum, Ekrem Han'ın *Tefsîru'l-Kurân* adlı yapıtını, entelektüel tartışmaların dışında bırakılması sonucunu doğurmuş ve akademide büyük bir boşluk yaratmıştır. Bu nedenle bu tez, bu boşluğu doldurmayı ve Ekrem Han'ın tefsir metodolojisi üzerine daha fazla akademik çalışma yapacak olanları teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRGE DÖNEMİ BENGAL SİYASETÇİSİ VE İSLÂM DÜŞÜNÜRÜ MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN ÇALIŞMALARI

1. Sömürge Dönemi Bengal Siyasetçisi ve İslâm Düşünürü Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Çalışmaları

Bu tezde Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın hayatı ve mirası hakkında bilgi verilmektedir. Ancak bunu geçmeden evvel sömürge dönemi Bengal'inin eğitim sistemi ve sosyo-politik bağlamına derinlemesine incelemek gerekmektedir. O dönemin eğitim ve sosyo-politik perspektifine odaklanmak ve müslümanların eğitim sahasındaki konumunu değerlendirmek, Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın bu tefsiri yazma nedenlerini anlamak için sağlam bir zemin oluşturacaktır. Ekrem Han, tefsirini bu coğrafyada daha çok konuşulan Urduca, Farsça ya da o o dönemde Hint Yarımadasının resmi dili olan İngilizce değil de yöre halkının dili olan Bengalce yazmıştır. Bu nedenle tefsirin dili, metodolojisi, yazım üslubu ve tamamlanma süresiyle ilgili çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktadır, Bu konu açıklandıktan sonra Ekrem Han'ın hayatına, edebî eserlerine ve siyasi faaliyetlerine detaylı bir şekilde değinilmektedir.

1.1. Bengal'de İslâmî Eğitimin Ortaya Çıkışı

Günümüzdeki Bangladeş olarak bilinen Bengal bölgesi, Hint Okyanusun Bengal Körfezi kıyısında bulunmaktadır. Tarihten beri Arap yarımadası ile Hint Yarımadası arasındaki Hint Okyanusu merkezli ticaret sebebiyle, Bengal bölgesinde İslâm hızlı bir şekilde yayılmıştır.¹ Bunun itici gücü ise tacirler olmuştur. Müslümanlar, 1204'ten sonra Bengal'deki iktidar gücünü ellerine almayı başarmıştır. Bundan sonra Delhi Sultanlığı, Bengal Sultanlığı ve Büyük Babür İmparatorluğu dönemlerinde askerî fetihler, sultanların devlet işlerine müdahaleleri ve sufilerin İslâm'a davet yoluyla Bengal coğrafyasını İslâmîleştirmeleri hız kazanmıştır. İslâm'ın gelişiyile birlikte İslâmî eğitim de burada önemli bir ivme kazanmıştır.

¹ M.A. Mannan, *History of the Freedom Movement of Bangala* (Chittagong, Bangladesh: Bangladesh Co-operative Book Society Ltd., 2006), 79-83.

İslâm'ın yayılmaya başladığı ilk dönemlerde Hint yarımadasında eğitim verilen merkezî yerlerin çeşitlendiği görülmüştür. Bu dönemin eğitim modeli, (1) mektep ve medrese, (2) cami ve hankah (tekkeler) ve (3) özel evlerde verilen eğitimler olarak üç grupta toplanmak mümkündür. Müslüman Bengal coğrafyasında ilk ve orta eğitim hankah, mektep ve camiler aracılığıyla yapılmıştır. Yüksek öğretim ise camilere veya hankahlara bağlı medreseler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca halkın evlatlarına temel bir eğitim vermek için toplumun ileri gelen kişilerin evleri, özel eğitim merkezleri olarak kullanılmıştır. Ev merkezli bu eğitim, herkese açılmıştır. Ekonomik olarak zengin aileler, bu ev merkezli eğitimi organize etmiş ve daha az zengin çocuklar bu programlara kabul edilmiştir. Her mektep ve medrese bir camiye bağlıydı ve her camide ders vermek için ayrı odalar vardı.² Hankahlar, kesinlikle dinî ve manevî eğitimle sınırlı tutulmamıştır. Bu yerlerde ayrıca aklî ve pozitif ilimleri öğrenmek gibi özelliklerle de donatılmıştır. Bu yerlerde eğitim dili, Farsça olmuştur. Müslümanlar için Arapça zorunlu bir dil olarak öğretilmesi hep devam etmiştir. Eğitim, toplumsal sınıf ayrımı yapılmaksızın ve herkese verilmiş ve hükümdar ile yönetilenler aynı eğitim sisteminden faydalanmıştır. Medreseler, dinî bilimlerde uzmanlaşmak isteyenler için yükseköğrenim kurumları olarak işlev görmüştür. Dil bilgisi, mantık, bilim, fıkıh, metafizik, belâgat, kelam ve edebiyat, bu eğitim merkezlerinin temel dersleri arasında yer almıştır.³

1.1.1. Hint Yarımadası ve Bengal'de Eğitim Kurumlarının Gelişimi

Hint yarımadasına müslüman davetçilerin ve hükümdarların girişimleriyle birçok eğitim kurumu kurulmuş ve işlevsel hale getirilmiştir. Güney Asya'da ilk kurumsallaşmış medrese, 1191 yılında Muhammed Guri tarafından Ajmir'de inşa edilmiştir. Ondan sonra 1201-1528 yılları arasında hüküm süren Delhi Sultanlığı'nın çeşitli hanedanlıklarına mensup hükümdarlar, eğitim gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Delhi'deki ilk medrese, üçüncü Memlük sultanı Şemseddin İltutmüş (1211-1236) tarafından kurulmuştur. Bengal'de ise ilk kurumsallaşmış medrese, 1282-1287 yılları arasında Şeyh Şerefeddin Ebu Tevvâme tarafından, onun Bengal'in Sonargaon bölgesine gelişiyle birlikte inşa edilmiştir. Eğitimi teşvik etmesinin temel amacı, müslüman mirasının bir parçası olarak okuryazarlığı sağlamak

² SM Jaffar, *Education in Muslim India: Being an Inquiry into The State of Education During the Muslim Period of Indian History (100-1800 A.C)* (Delhi, India: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1936), 16-32, 77-93.

³ Jaffar, *Education in Muslim India*, 16-22.

ve idari faaliyetler için yetkin çalışanlar yetiştirmekle sınırlanmıştır. Bengal Sultanı I. Gıyaseddin, layık görülen öğrencilere burslar vermiş ve eğitim için ödenekler, ulema sınıfına ise emekli maaşları sağlamıştır. Ardından II. Gıyaseddin, o dönemin önemli bir eğitim merkezi olan *Darasbari* adlı bir medrese kurmuştur.⁴ İslâm davetçileri, Bengal'in Gaur, Pandua, Darsbari, Rangpur, Rajshahi, Murşidabad, Çittagong, Sonargaon ve Sylhet gibi bölgelerinde yeni yeni medreseler kurmuş ve eğitimin yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. Genellikle medreseler camilerin yakınında inşa edilmiştir. Buna karşın ünlü medreselerin bir parçası olarak camiler de zorunlu hale gelmiştir. Uzak yerlerde ise camiler, hem mescit hem de mektep olarak hizmet vermiştir.⁵

Eğitim, Delhi Sultanlığı ve Babür İmparatorluğu dönemlerinde kraliyet himayeleri sayesinde ve özel bağışlarla yürütülmüştür. Kraliyet yetkileri, camiler ve medreseler için vergi muafiyetli araziler bağışlanmıştır. Delhi Sultanlığı döneminde pek çok ulemaya *imparatorluk fermanlarıyla* topraklar verilmiş ve ödüller bağışlanmıştır. Bu ödüller ve bağışlar arasında en önemlisi *madad-i maaş* olmuştur. Madad-i maaş, Babür İmparatorluğu'nun toprak idaresi politikalarından biri olan vergi muafiyetli (*la-kheraj*) bir toprak gelir sistemi olarak geliştirilmiştir. Bu sistem basit bir hayırseverlikten daha fazlası olmuştu ve Babür rejiminin sosyal ve siyasî hayatında bunun önemli katkıları olmuştur. Bu bağış ve imtiyazlardan âlimler, Sufiler, muhtaçlar ve soylu soy ağacına sahip gibi dört dört kategoriye mensup kişiler faydalanabilmiştir. Madad-i maaş sahipleri, sayısal olarak çok fazla olmasa da sosyo-politik açıdan itibarlı bir geçmişten çıkagelmiştir. Kadılar, sufi türbelerinin yöneticileri, dinî eğitim kurumlarının kontrolörleri, âlimler ve sufiler kategorisine girmiştir.⁶ Bunlara ilave olarak ileri dönemlerde müslüman soylu aileler tarafından kurulan özel eğitim merkezleri daha sağlam bir eğitime ön ayak olmuştur. Onlar arasında en önde gelen, Firengî Mahal olmuştur. Ünlü âlim Molla Nizâmeddin tarafından yürütülen Firengî Mahal hakkında bir sonraki başlık altında bahsedilecektir.

⁴ Jaffar, *Education In Muslim India*:39-40, 66.

⁵ Abdul Karim, *Social History of The Muslims in Bengal:Down to A.D. 1538* (Dacca: The Asiatic Society of Pakistan, 1959), 44.

⁶ Jigar Mohammad, "Madad-i Ma'ash Holders, Activities and Social Contacts: Awadah Region Under the Mughals (1658-1748)" (1992), 211.

1.1.2. Firengî Mahal ve Ders-i Nizâmî'nin Eğitime Katkıları

Firengî Mahal Molla Nizâmeddin tarafından yürütülen bir eğitim merkezi idi. Bu Mahal merkezli ders-i nizâmî, Nizâmeddin'in çok yönlü bir eğitim girişimi olmuştur. Bu eğitim sistemi, klasik bir medrese şeklinde sistematik bir yapıyla inşa edilmemiştir. Aksine bu evin üyeleri, ders almak ve ilim öğrenmek isteyenlere ücretsiz olarak ders vermiştir. Ayrıca müslüman mahkemeleri için yetkin kadı ve müftüler yetiştirmek de bu mahal temelli eğitim sisteminin özel bir yönü olmuştur. Ders-i nizâmî müfredatı, *yeni bir müfredatın sistemleştirilmesi* anlamına gelmiştir ve bu müfredatı Hindistan yarımadasındaki klasik İslâmî eğitim sistemine hâkim olmuştur.⁷

Firengî mahal den mezun olan öğrenciler, Babür bürokrasında müftü, kadı, öğretmen ve idari personel olarak çalışma hakkı elde etmiştir. Babür İmparatorluğu'nun çöküşüyle beraber İngiliz eğitimin yayılması, bu mahal merkezli eğitime yönelik büyük bir tehdit oluşturmuştur. Ama yine de 18. yüzyılın ortalarından Hindistan bölünmesine kadar bu özel eğitim kurumu, Hindistan'ın birçok yerinde entelektüel uyanışın önemli bir merkezi haline gelmiştir. Bu okuldan mezun olanlar, Hintli müslümanlarının siyasal olarak canlanmasında önemli rol oynamıştır. Firengî mahai zikredilirken o döneme ait diğer eğitim çabalardan bahsetmek de gerekli olmuştur.⁸ Sömürgeciliğe karşı müslümanların eğitimi için en önde gelen isimlerden biri Şah Veliyullah olmuştur. Onun dinî ve eğitim görüşü günümüzdeki medrese eğitiminin alt yapısı olarak değerlendirilmiştir.

1.1.3. Şah Veliyullah'ın Eğitimde Reform Çabası

18.yüzyıl Babür Hindistan'ının en etkili müslüman düşünürlerden biri, Şah Veliyullahtır. Kendisi Hint Yarımadasındaki müslüman yönetiminin çöküşün eşiğinde olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir. Moğol İmparator Evrengzib'in ölümünden (1707) sonra, Babür İmparatorluğu Avrupa'dan Hindistan'a gelen ticaret şirketlerinin etkisi altında ekonomik olarak zayıflamaya başlamıştır. Zaman içerisinde Moğol İmparatorluğun merkezi gücü yavaşça müslümanların elinden ticaret şirketlerinin eline geçmiştir ve müslümanlar

⁷ Barbara Daly Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900* (Londra: Princeton University Press, 1982), 30–31.

⁸ Ali Riaz, 'Madrassah Education in Pre-Colonial and Colonial South Asia', *Journal of Asian and African Studies* 46/1 (2010), 75.

her yönden dışlanmış durumunda kalmıştır. Bunun sayesinde müslümanlar eğitim ve entelektüel uyanış konusunda geride kalmaya başlamıştır. Böyle bir ortamda, Şah Veliyullah müslümanların temel zayıflıklarını tespit etmiş ve tek bir millet olarak yeniden inşa edilmeleri çağrısında bulunmuştur. Onun dinî ve eğitimle ilgili görüşlerini hadis temeline dayandırmıştır. Kendisi bir müderris olarak Rahîmiyye medresesi sayesinde düşündüklerini yaymıştır. Şah Veliyullah'a göre Hindistan müslümanları herhangi bir siyasi değişimden önce entelektüel bir devrim gerçekleştirmeli ve ancak böylelikle müslümanları kendi öz kimliklerini yeniden inşa edebilecektir.⁹ Eğitim müfredatının temelini hadis ve fıkıh üzerine kurmuş olan Şah Veliyullah, *Hindistan'ın Gazali'si* olarak tanınmıştır.¹⁰

Müslümanları yeniden canlandırmak için Şah Veliyullah çığır açıcı kararlar vermiştir. O, Müslümanların temel eksikliklerinden biri olarak mezhepsel bölünmelerden kaçınma çağrısında bulunmuştur. İctihadın her çağ için farz-ı kifaye olduğunu söyleyen Şah Veliyullah,¹¹ o dönemin ulemaların şiddetli muhalefetine rağmen Kur'ân-ı Kerim'i Farsçaya tercüme eden Hint Yarımada'daki ilk alim olmuştur.¹² Onun bu türlü çabaların sayesinde diğer alimler de Kur'ân-ı Kerim'i kendi anadillerine çevirmeye ilham almıştır. Şah Veliyullah Rahîmiyye medresesinde on iki senedir müderrislik yapmıştır ve burada uygulanan eğitim müfredatı, sonraki zamanlarda oluşturulan hem devlet medrese tipi hem de özel medrese tipi olarak kıvami medreselerinin müfredatlarının şekillendirmede büyük ölçüde etkili olmuştur.¹³ Şah Veliyullah'ın sosyo-politik ve dini görüşleri bugün de Hindistan Müslüman toplumuna önemli katkılarda bulunmaya devam etmektedir.

1.1.4. Firengî Mahal ve Şah Veliyullah Sonrası Eğitim Durumu

Molla Nizâmeddin (ö. 1748) ve Şah Veliyullah'ın (ö. 1762) ölümünden sonra müslüman eğitim sisteminde büyük bir boşluk oluşmuştur. Çünkü, Molla Nizâmeddin'in ölümünden sonra Firengî mahal merkezli eğitim sistemi sekteye uğramış ve neticede tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştır. Ancak, bu eğitim sistemiyle yetişen eğitim reformistleri,

⁹ Mian Mohammad Sharif, *A History of Muslim Philosophy*, cilt. 2, 1966, 1566–1569.

¹⁰ Mehmet İlhan, *Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin kelâmî görüşleri* (DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 60.

¹¹ Abul Hasan Ali Nadwi, *Saviours Of Islamic Spirit (Hakim-Ul-Islam Shah Waliullah)* (India: Academy of Islamic Research & Publications, 2004), 4/131.

¹² SherAli Tareen, 'South Asian Qur'an Commentaries and Translations: A Preliminary Intellectual History', *ReOrient* 5/2 (1 Nisan 2020), 241.

¹³ Riaz, 'Madrassah Education in Pre-Colonial and Colonial South Asia', 75–80.

Hindistan'ın farklı bölgelerinde eğitim vermeyi sürdürmüştür.¹⁴ Öte yandan Şah Veliyullah'ın eğitimle ilgili fikirleri de müslümanlara ışık olmaya devam etmiştir.¹⁵ Ama marjinalleşmiş müslümanlar, bu eğitim faaliyetlerinden yeterince faydalanamamıştır. Bu yüzden köylerdeki bazı mektepler ve temel düzeydeki medreselerin eğitim sistemleri, sömürge güçlerin kırsal alanlardaki eğitim faaliyetlerinden olumsuz etkilenmiştir.

Avrupa'nın sömürgeci güçlerinin ticaret ve iş yapma bahanesiyle müdahale etmesinden önce Hindistan, müslümanlar tarafından asırlarca yönetilmiştir. Burada halk, dinî farklılıklara dayalı toplumsal sınıflaşmadan uzak yapısını korumuştur. Bu nedenle Hindu öğrenciler de müslüman öğrencilerle birlikte medreselerde eğitim alabilmiştir. Ayrıca idari kadrolarda Hindu memurlar da görevlendirilmiştir. 1600'den 1757'ye kadar Avrupa ticaret şirketleri liman şehirlerinde ticaretlerini sürdürmüş ve iç bölgelere kadar girmiştir. Ancak onlar ticaret kisvesi altında özellikle ekonomik ve askeri gücü ele geçirme niyetlerini gizlemişler ve 1757'de Avrupalı tüccarlar arasında Britanya'nın Doğu Hindistan Şirketi, son Bengal Nevvabı Sirâcüddevle'yi mağlup etmiştir. Böylece şirket, askarî gücü ele geçirmeyi başarmıştır.¹⁶ O tarihten 1947'ye kadar Hindistan genelinde ve Bengal'deki müslümanların yaşamı, hep sefalet içinde olmuştur. Bunun etkileri, günümüzde bile hissedilmektedir. İlk dönemlerde Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan eğitim sistemine karışmamış ise de şirketin eğitime yönelik ilk tutumu, asla tamamen tarafsız olmamıştır. Çünkü şirketin izniyle nâsranî misyonerler, kendi okulları aracılığıyla kırsal bölgelerde eğitim faaliyetlerini yürütüşmüştür.¹⁷ Böylece Hindistan'da ve Bengal'de nâsranîliği yaymaya çalışmıştır. Sömürgeci güçlerin etkisi ve kontrolü ekonomik ve eğitim sektörleriyle sınırlı kalmamıştı. Aksine, sosyal ve politik hayata kadar ciddi derecede etki olmuştur. Genel olarak, müslüman yönetiminin düşüşü ve sömürgeci istila nedeniyle bir toplum olarak Hindistan halkın her türlü kalkınma sistemi bozulmuştur.

¹⁴ Francis Robinson, *The Ulama of Farangi Mahall and Islamic Culture in South Asia* (New Delhi: C. Hurst & Co. Ltd., t. y.), 131.

¹⁵ Riaz, 'Madrassah Education in Pre-Colonial and Colonial South Asia', 80–81.

¹⁶ Mannan, *History of the Freedom Movement of Bangala*, 40–46; Barbara Daly Metcalf - Thomas R. Metcalf, *A Concise History of Modern India* (İngiltere: Cambridge University Press, 2006), 49–51; Fritz Blackwell, 'The British Impact on India, 1700–1900 (Association for Asian Studies; Volume 13/2, 2008), 35.

¹⁷ Muheebul Aziz, *Oupanibeshik Juger Shikkha-Sahitto* (Dakka: Yayınevi, 2007), 11–12.

1.2. Sömürge Döneminde Bengal'in Sosyo-politik Bağlamı

Sömürge Bengal bölgesine bakıldığında, 18. yüzyılın ortalarına kadar Avrupalılar arasında Bengal, Bihar ve Orissa'nın ticareti üzerinde tekel kurmak için yoğun bir rekabet olduğu görülmektedir. Ancak 1757'de Avrupalı ticaret şirketler arasında Britanya'nın Doğu Hindistan Şirketi, son Bengal Nevvabı Sirâcüddevle'yi mağlup etmeye başarmıştır. Bu başarı onlara Bengal'i kontrol etme otoritesini kazandırmıştır. Bundan sonra İngilizler, Bengal'e isimsel yöneticiler yerleştirerek gelir toplama sorumluluğunu kendi ellerine almıştır. Son olarak İngilizler, 1764 yılında Buxar Muharebesi'nde Bengal hükümdarı Mir Kashim'i yenerek Bengal'in tamamının kontrolünü ele geçirmiştir.¹⁸ Doğu Hindistan Şirketi ülkenin yönetimini ele geçirdikten sonra ülkenin gelir sistemini reform etmeye odaklanmıştır. 1788-1793 yılları arasında gelir sistemini reform etme çabalarının nihai sonucu 1793 yılında uygulamaya konulan daimi arazi gelir sistemi'nde (*Permanent Land Revenue System*) görüldü.¹⁹

İngilizlerden önce müslüman eğitim sistemi, büyük ölçüde vergiden muaf arazi bağışlarıyla finanse edilmiştir. Ancak 1793 yılında uygulamaya konulan daimi arazi gelir sistemi (*Permanent Land Revenue System*), bu bağışla yürüyen eğitim sistemine büyük bir darbe vurmuştur.²⁰ Çünkü bu yasayla bazı müslüman toprak sahipleri, kendi mülklerini kaybetmiş ve müslümanların çocukları eğitim fırsatlarını yitirmiş ve halkı bundan çok zarar görmüştür. Babür yönetimi altındaki müslümanlar, gelir toplamada ve arazi yönetiminde birçok üst düzey görev yapmıştır. Daimi arazi gelir sistemini zorla dayatan ingilizler, yıllık olarak sabit gelir ödeyebilen *zemindarlara* yani toprak ve arazi sahiplerine²¹ babadan oğula devreden haklar vermiş ve ülkede toprak mülkiyetini yeniden yapılandırmıştır. Bu değişiklik, müslüman toprak sahiplerin yeni yönetmeliklere uyum sağlamakta zorlanmıştır. Bunun üzerine Hindu tüccar ve tefeciler, İngilizlerle olan mali bağları nedeniyle müslümanların arazilerine ucuza satın almış ve halkın topraklarına haksızca zemindar olmuştur.²² Böylelikle mülk sahibi soylu kişiler tarafından verilen eğitim destekleri de azalmış ve eğitim üzerinde İngiliz ve Hinduların etkisi sayesinde hızlı bir batılılaşma gerçekleştirilmiştir.

¹⁸ M.A. Mannan, *History of the Freedom Movement of Bangala* (Chittagong, Bangladesh: Bangladesh Co-operative Book Society Ltd., 2006), 206–209.

¹⁹ S. C. Ray, *The Permanent Settlement in Bengal* (Rai M C Sarkar Bahadur and Sons, Calcutta, 1915), 7–8.

²⁰ W.W. Hunter, *The Indian Musalmans* (London, UK, 1876), 106.

²¹ S. Haluk Kortel, 'Zemindar Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2013), 44/228–229.

²² Ray, *The Permanent Settlement in Bengal*, 72–74.

Bunun üstüne, devlet dilinin Farsçadan İngilizce ile değiştirilmesi, devlet görevli olan sayısız müslümanın geçim kaynaklarını kapatmıştır. Bengal'in ekonomik hayatının temel direği olan toprak mülkiyeti ile ikincil dayanağı olan istihdamın kaldırılması, müslümanların maddi sıkıntılarını artırmıştır. Bu durumda Hindular, kendiler için İngiliz yönetimine uygun prosedürleri uygulamış ve müslümanları geride bırakarak toplumun her alanındaki başarıya ulaşmıştır. Hindular İngilizceyi ve İngiliz eğitimi benimsemişti ve idari olarak avantajlı bir konuma gelmeyi başarmıştır. Ancak müslümanlar arasında İngilizlerle işbirliği yapılıp yapılmaması konusunda uzun süredir devam eden tartışma, müslümanların sosyal olarak dışlanmasına yol açmıştır.²³ Zamanla, Bengal müslümanları, İngilizlere karşı Faraizi Hareketi ve Titumir'in İsyanı aracılığıyla sosyal ve politik haklar elde etme hareketi olarak konumlarını tanımlayabilmiştir.²⁴ Böylelikle, müslümanlar arasında iki düşünce okulu ortaya çıkmıştır. Biri İslami ideallerimizi güçlendirerek haklar elde etme konusunda bir uyanış yaratmak, diğeri ise, İngilizce eğitim alarak Hindularla rekabet etmek ve İngilizlerin güveni kazanmakla ilgili idi. Bu iki düşünce çizgisinin ardından müslümanlar arasında siyasetten eğitime, ekonomiden toplumsal düzeye kadar yeni bir coşku başlamıştır. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, Hinduların İngilizlerle 19. yüzyılın başlarından itibaren başlattıkları işbirliği, müslümanlar tarafından çok uzun bir asır sonra, 20. yüzyılın ilk on yılında (1906) *Müslüman Birliği*'nin kurulmasıyla başlatılmıştır. Bunun sonucunda ilerleme bakımından müslümanların geride kalmalarını ispat etmektedir ve bunun zararı bugüne dek devam etmektedir.

1.2.1. İngiliz sömürge Altındaki Bengal'de Eğitim sistemi

Bu toplumsal ve siyasal geri kalmışlık döneminde, müslümanlar doğal olarak eğitimden mahrum kalmıştır. Eğitimli müslümanlar, eğitimi sağlanan mali kaynakları ve eğitim kurumlarını kaybetmişler ve giderek okuma yazma bilmeyen bir topluluk haline gelmişlerdi. Batı eğitimi İngilizlerin yardımıyla tanıtılmaya başlasa da, müslümanlar kendilerini bundan uzaklaştırmıştır. Zamanla eğitimde bir ikilik oluşmuştur.²⁵ Hindistan halkı, içinde Bengaller de olmak üzere İngilizlerin tutumu yüzünden ya batılı ve seküler

²³ Mannan, *History of the Freedom Movement of Bangala*, 59–60.

²⁴ Mannan, *History of the Freedom Movement of Bangala*, 102–104.

²⁵ Yoginder Sikand, *Bastions of The Believers: Madrasas and Islamic Education in India* (New Delhi: Penguin, 2005), 65.

etkileri olan bir eğitime zorlanmış ya da yerel eğitim kurumlarının sunduğu saf dinî eğitimi seçmek durumunda kalmıştır. 1781’de Kalküta Muhammedan Koleji, başka bir deyişle Kalküta Alia Medresesi ve 1791’de Benares Sanskrit Koleji’nin kurulmasıyla Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan’ın kurumsal eğitim sistemine resmen dahil olmuştur.²⁶ 1813’te çıkarılan Şartname Yasası (*Charter Act*) ile şirket, Hint vatandaşlarını eğitime sorumluluğunu doğrudan üstlenmiştir.²⁷ Bu süreçte medrese temelli eğitimde birçok reform gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda da 1826’da medrese müfredatına İngilizce dersleri eklenmiştir, Yine 1835’te yönetim ve eğitim sisteminin resmi dili olan Farsça tamamen kaldırılmıştır. Son olarak 1837’de İngilizce resmi dil ilan edilmiştir.²⁸ Yazarlar, ingilizlerin 1857’ye kadar eğitimde daha birçok değişiklikler yapıldığını belirtmektedir.

1.2.3. Müslümanlar, Britanyalılar İçin Sürekli Tehdit

10 Mayıs 1857 tarihinde Hindistan vatandaşlarının gerçekleştirdiği Sepoy Ayaklanması, *Hindistan’ın ilk bağımsızlık savaşı* olarak kabul edilmiştir. Sömürge yönetimi, bu hareketi ‘ileri ve modern Britanya sömürge’ otoritesine karşı bir isyan olarak değerlendirmiştir.²⁹ Ayrıca, Britanyalılar, Hindistan’daki Britanya gücü için müslümanları *sürekli bir tehlike*³⁰ kaynağı olarak algılamıştır. Çünkü sömürgecilğe karşı müslümanların tavrı Hindular gibi sıcak değildir. Britanya eğitimini gönülden kabul eden ve Britanya yönetim sisteminde yüksek pozisyonlara yerleşen Hindu entellektuellere aksine, müslümanlar daha esnek olmayan bir tavır sergilemiştir. Gerçek şu ki Bengal’deki müslümanlar, Britanya egemenliğinden çok olumsuz olarak etkilenmiştir.³¹ Bu sömürü nedeniyle 19. yüzyılın ilk yarısında Bengal eyaletinde *vehhâbîlik hareketi* yayılmış ve bu hareket bölgenin toplumsal yapısını derinden etkilemiştir. Yani, marginalleşmiş müslümanlar, sömürge yönetiminin mağdur, aldatıcı ve sömürücü tutumlarından kaçınmak

²⁶ Muhammad Mohar Ali, *History of Muslims in Bengal 1757 to 1871. (Volume IIA; By Prof Muhammad Mohar Ali, 1988) 152.*

²⁷ J.P. Naik - Seyyid Nurullah, *History of Education in India (1800-1973)* (Delhi, India: The Macmillan Company of India, 1974); H. Sharp, ‘Minute by the Hon’ble T. B. Macaulay, Dated the 2nd February 1835’, 1965 (National Archives of India), 107-117.

²⁸ Abdullah Al Masum, ‘Colonial and Post-Colonial Policy on Madrasah Education in Bengal (1914-1964): A Historical Overview on Reformed Madrasah Scheme 61/2, (2006), 213.

²⁹ R.A. Geaves, ‘India 1857: A Mutiny or a War of Independence? The Muslim Perspective: *Islamic Studies*, 35/1, 1996), 27.

³⁰ Hunter, *The Indian Musalmans*, 2

³¹ Hunter, *The Indian Musalmans*, 82-84

ve Britanya yönetiminden hak ve hukuklarını, mal ve mülklerini talep amacıyla birleşmiştir. Bu bağlamda *darülharb* ve *darülİslâm*la ilgili tartışmalar, toplumsal bir ayrılığa yol açmış ve insanlar, anti-britanya hareketi altında toplanmaya başlamıştır.³²

Bu karmaşık durumun arka planda medrese öğrencilerinin Sepoy Ayaklanması ve diğer hareketlere aktif olarak katılımını varsaymıştır. Bu yüzden Britanya yönetimi, *devlet onaylı medrese eğitimi sürdürme ya da kaldırma* meselesine odaklanmıştır. Yani medrese eğitimi, tamamen İngiliz yönetiminin talebi doğrultusunda devam etmesi çabaları olmuştur. Aksi takdirde bu eğitim sisteminden tamamen vaz geçilmelidir. Bunun sonucu olarak Kalküta medresesi, 19. yüzyıldaki tüm gelişmelerden uzakta kalmıştır.³³ Böylelikle müslüman öğrencilerin tek umudu olan otorite onaylı eğitim merkezinin de çöküşü başlamıştır. Sonuç olarak planlı bir şekilde Bengal müslümanları için eğitim fırsatlarının yok edildiği söylenmiştir. Ama bu kritik zamanda, İngilizler tarafından Bengal müslümanlarına yönelik eğitim reformları adına çeşitli girişimlerde bulunulmasına rağmen, halkın ihtiyaçlarına uygun hiçbir tedbir alınmamıştır. Ancak Sepoy Ayaklanması, müslümanlar arasında bir tür bilinç yaratmayı başarmış ve onları kendi önlemlerini almaya yönelmiştir.

1.2.4. Bengal'deki İslâmî düşüncenin evrimi

Hindistan'da İngiliz yönetiminin getirilmesi hem müslüman hem de Hindu toplumlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Sonuç olarak, her iki toplum da sefaletе düşmüştü, ancak Hindular kendilerini birçok yönden yeniden inşa etme fırsatına sahip olmuştur. Ama müslümanlara yönelik fırsatları çok az ve değersiz olduğunda onlar diğerine karşı en düşük çöküş ateşine ulaşmıştır. Sosyo-politik ve ekonomik alan gibi eğitimde de böyle bir düşüş söz konusu idi. Özellikle Farsça yerine İngilizcenin resmi dil olarak kullanılmaya başlanması, müslümanlar için vahim sonuçlar doğurmuştur; çünkü, müslümanlar gayrimüslim dil olan İngilizce öğrenmeyi kabul etmemiştir. Yavaş yavaş eğitim konusundaki düşüşleri hızlandığında eğitim sisteminde değişiklik yapılması çok acil hale gelmiştir. Burada bu da belirtmek gerekir ki, İngilizler tarafından mahrum bırakılanlar sadece müslümanlar değildir, onların bazı eylemleri Hindulara da dini açıdan zarar vermiştir. Sonuç olarak, halk arasında İngilizlere karşı bir tür fikir birliği oluşmaya başlamıştır ve netice

³² Abdus Sattar, *A History of Madrasha-i Alia.*, (Dhaka: Islamic Foundation Bangladesh, 2015), 93–95.

³³ Sattar, *A History of Madrasha-i Alia*, 88–93, Nawab Seyyid Nawab Ali Chowdhury, 'On Educational Challenges Facing Muslims in Bengal' (Dhaka: Bengal Presidency Muslim Educational Conference, 1914).

olarak İngiliz gücüne karşı birlikte başlayan Sepoy Ayaklanması 1857'den 1858'e kadar sürmüştür.³⁴ Sepoy ayaklanmasında Hintliler hedeflerini tam anlamıyla gerçekleştirmiştir. Ancak bu isyan, Hindistan halkını birleştirmiş ve kasta dayalı dinsel ve kültürel engelleri ortadan kaldırmıştır. Sosyo-politik bu hareketlenmeyle birlikte eğitim alanında da dönüşüm başlamıştır.

Fakat bu dönüşüm, İslâm eğitimi sahasına yeniden eğitimde ikili sistemi gündeme getirmiştir.³⁵ Kalküta Alia Medresesi öğrencileri, bu ayaklanmaya katılmış, Britanya yönetimi bu öğrencilerin ayaklanmalarını gerekçe göstererek bazı önlemler almış ve medrese müfredatını reforme etmeye girmiştir.³⁶ Bu süreçte Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletindeki Diyûbend şehrinde 1867 yılında Dârül Ulum-i Diyûbend medresesi kurulmuştur. Dârül Ulum-i Diyûbend'in kurulması, yalnızca sömürgeci politikalara de tepki olarak kurulmamıştır. Aksine Britanya sömürgecilere *müslüman eğitimcilerin Britanya eğitim sistemi gibi yapılandırılmış bir eğitim sistemi oluşturabileceğini* göstermek için kurulmuştur.³⁷

Bu eğitim kurumu, dinî bilgileri yaymada önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Yunan felsefesinden ve mantığının etkilerinden arındırılmış bir eğitim sistemi sunmuş ve müslümanları ulusal özgürlük mücadelesi için gayret sarf etmiştir. Dolayısıyla bu kurum, sadece akademik bir yapı özelliği taşımamış, bununla birlikte yaptığı eylemlerle siyasi ve toplumsal hareketler başlatan bir yapı haline gelmiştir. Bu sistem, Kalküta medrese temelli eğitimden farklı olarak daha klasik bir eğitim yaklaşımını benimsemiştir. Böylece kurumsal medrese eğitiminde ikilik meydana oluşmuştur. Bu dönemde her iki dalı temsil eden medreseler, farklı yerlerde şubelenmiş ve giderek de genişlemiştir. 1873-74 yılları arasında Dakka, Çittagong ve Rajşahi'de üç tane Alia medresesi daha kurulmuştur.³⁸ Diğer taraftan Dârül Ulûm-i Diyûbend mezunları, Hindistan'ın farklı bölgelerinde aynı tür medreseler kurmayı başarmıştır. Bu medreseler, Dârül Ulûm-i Diyûbend ile aynı müfredattan

³⁴ M.A. Mannan, A History of Evolution of Our Nationhood (Dakka: Kamiub Prokashan, 2006), 136.

³⁵ Belkacem Belmekki, 'The Impact of British Rule on the Indian Muslim Community in the Nineteenth Century', *ES: Revista de filología inglesa* 28 (2007), 42; Thomas R. Metcalf, *The Aftermath of Revolt : India, 1857-1870* (Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1964), 298–301.

³⁶ Sattar, *A History of Madrasha-i Alia*. 88–93.

³⁷ Tareq M. Zayed, 'Rethinking the Role of European Colonization on Muslim Educational System in Indian Subcontinent (1757-1947)' (*History of Education & Children's Literature*, 10/1, 2016), 20.

³⁸ Nilanjana Paul, "Bengal Muslims and Colonial Education 1854–1947: A Study of Curriculum, Educational Institutions and Communal Politics" (Ycs: Routledge & CRC Press, 2023), 17–18.

ilerledikleri için kısa sürede Diyûbendi medreseleri olarak anılmış ve meşhur olmuştur. Ama otoriter hükümet uygulamasından bağımsız olduğu kamusal bağışlar aracılığıyla işlediği ve özel yetkilerle donatıldığı için Kvami (*Qwami*) medreseler olarak şöhret bulmuştur.³⁹

Medrese merkezli eğitimin yanı sıra Bengal Uleması da eğitime çok ciddi katkılarda bulunmuştur. Bilginler arasında Mevlânâ Karamat Ali Jaunpuri (1800–1873), Mevlânâ Abdul Latif (1828–1893), Mevlânâ M. Reazuddin Ahmed (1859–1933), Seyyid Emir Ali (1849 – 1928) gibiler, medrese merkezli eğitime çok önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlar, müslümanlar arasında hem İslâmî hem de modern batılı eğitim arasında denge kurmayı teşvik etmişlerdir. Müslümanlar arasında siyasi farkındalık yaratmak amacıyla 1875'te Sir Seyyid Ahmed Han tarafından müslüman İngiliz- Oryantal Kolej'i (Muhammadan Anglo-Oriental College)⁴⁰, 1863'te Navvab Abdul Latif tarafından Müslüman Edebiyat Derneği'ni (Mohammedan Literary Society)⁴¹ ve 1877'de Seyyid Ameer Ali tarafından Merkezi Ulusal Müslüman Derneği (Central National Muhamedan Association) gibi müesseseler kurulmuştur.⁴² Bu kuruluşlar, Bengal halk üzerinde çok büyük tesir oluşturmuştur. Bilginlerin yanı sıra Ehl-i Hadis hareketi, Diyûbendi hareketi, Berelvi hareketi gibi bazı sosyo-dinî hareketler de müslüman Bengal'in entelektüel modelini şekillendirmede çok önemli rol oynamıştır. Böyle bir arenada Mevlânâ Ekrem Han, Bengal müslümanlarının yükselmesine katkıda bulunmak için takdir-i ilâhi armağan olarak doğmuştur. Bengal müslümanların böyle bir karmaşık durumunda Ekrem Han'ın katkısı da çok geniş kapsamlı olmuştur. Ekrem Han, yaşadığı yüz senelik hayat içerisinde edebiyat ve gazeteciliğin yanı sıra siyasi, sosyal ve entelektüel alanlara da eşit şekilde geniş çapında değişik katkılarda bulunarak bir ideal ortaya koymaya başarmıştır.

1.3. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Hayatı, Çalışmaları ve İlmî Mirası

1.3.1. Ekrem Han'ın Doğum ve Aile Kimliği

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, 7 Haziran 1868'de Hindistan'ın Batı Bengal eyaletinin North 24 Parganas bölgesindeki Basirhat'a bağlı Hakimpur köyünde doğmuştur. Babasının adı, Mevlânâ Abdul Bari Han, annesinin adı ise Begüm Rabia Khatun'dur. Baba

³⁹ Mumtaz Ahmad, 'Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh', (2004).

⁴⁰ Belmekki, "Sir Sayyid Ahmad Khan's Framework for the Educational Uplift", 170.

⁴¹ Shamim Firdous, "Role of Nawab Abdul Latif in the Development of Modern Education in Colonial Bengal". (*Proceedings of the Indian History Congress* 76, 2015), 506.

⁴² Md Abdul Khaleque, "Central National Muhamedan Association – Banglapedia", (2023).

Abdul Bari, son derece eğitimli bir kişiliktir ve Hindistan’da erken dönemde Britanya sömürge yönetimine karşı mücadele yürütmüştür. Aynı zamanda Abdul Bari, Arapça ve Farsça dillerini okuyup yazan ve hat sanatıyla tanınan bir ilim insanı ve hatiptir.⁴³ Baba Abdul Bari, Balakot’ta Seyyid Ahmed Şehid’in Mücahit hareketine⁴⁴ katılmıştır. Ekrem Han’ın büyükbabası Torab Ali, Bengal’de vehhâbî hareketinin büyük liderleri arasına girmiştir.⁴⁵ Bu nedenle aile geçmişinden dolayı Ekrem Han, adaletsizliğe ve yasadışı uygulamalara karşı toplumsal ve politik hareketleri doğal olarak beğenmiş ve etkilenmiş. Bu, onun tüm hayatına yansımış ve ölümüne kadar toplumsal ve politik reformlarla aktif olarak ilgilenmiştir. Ekrem Han, 11 yaşında kolera hastalığı sebebiyle ailesini kaybetmiş ve kardeşiyle birlikte dayısının yanına geçmiştir. Artık eğitim hayatını dayısının gözetiminde devam etmiştir.⁴⁶ Ebeveynlerinin ölümüne kadar çocukluğunu Hakimpur köyünde geçirmiş olan Han, onların ölümünden kısa bir süre sonra Kalküta’ya taşınmış ve oradaki eğitim kurumlarda çeşitli dersler almıştır.

Ekrem Han’ın kendi dinî görüşü, Eel-i hadis ekolüne ayarlandırılmıştır. Bu bakış açısını çocukluk döneminde babasından almıştır.⁴⁷ Güney Asya’nın ehl-i hadis ekolü Şah Veliullah’ın oğlu Şah Abdülazizin öğrencisi olan Seyyid Ahmed Birelvî tarafından Delhide başlatılan entelektüel ve mücadele ve reform hareketlerini merkeze alan bir ekol özelliği taşımıştır. Şah Veliyyullah geleneğinin bir alimi olan Seyyid Nazir Hüseyin Dihlevi tarafından bu ekolün temelleri atılmış ve daha çok tanınmıştır. Ehl-i hadis’in en temel özelliği, Kur’ân ve sünneti özellikle takip etmesi ve mezheplerin taklidini reddedilmesidir.⁴⁸ Han’ın ataları, bu ekole dayalı mücahidin hareketlerin aktif olarak katılmıştır. Ekrem Han’ın ehl-i hadis ile ilgili görüşünün bilindiği anlamı bundan çıkmaktadır.

O bir konuşmada şu cümleleri kurmuştur, “Eğer birileri ehl-i hadis olarak anılmak istiyorsa, bugün kendilerine ehl-i Kur’ân adını vererek hadisleri inkâr eden acemilerin

⁴³ Md. Kased Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works* (India: University of Calcutta, MA Thesis, 1989), 30–31.

⁴⁴ Şah Veliullah’ın ideolojilerinden ilham alan Seyyid Ahmed Şehit, Hindistan müslümanlarının dinsel açıdan yasadışı uygulamalarına karşı ve İngiliz sömürge otoritesine karşı savaşmak için Mücahit hareketini başlattı. Bu hareket, sınır savaşçıların yenildiği Balakot’ta 1831’de bastırıldı. Yine de bu hareket, müslümanlara müslüman kimliği anlamında birleşmeleri ve bu dini kimlik için çalışmaları için ilham verdi.

⁴⁵ Fahmid-Ur Rahman, *Postmodern Muslim Mind* (Dhaka, Bangladesh: Bangla Shahitto Porishod, 2010), 27.

⁴⁶ Abu Jafar (ed.), *Maulana Akram Khan: A Versatile Genius* (Dhaka, Bangladesh, 1984), 8.

⁴⁷ ATM Atiqur Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics* (Dhaka, Bangladesh: Bangla Academy, 1995); Rahman, *Postmodern Muslim Mind*, 27.

⁴⁸ Hira Amin - Azhar Majothi, “The Ahl-e-Hadith: From British India to Britain” (56, January 2022), 5–7.

iddialarına yanlış deme imkânı ortadan kalkar. Kişi sadece doğrudan hadis-i şeriften talimat almakta ısrar ederek ehl-i hadis olabiliyorsa, bana göre İmam Ebû Hanife, en büyük ehl-i hadistir. Çünkü onun net görüşü, sahih hadislerin ispat ettiği şey; kendi mezhebi olarak görmüştür. Bu nedenle Hanefi ve Şafii için ehl-i hadis gibi isimler vermek yerine sadece müslüman demek daha iyidir. Bu tutum, mezhep merkezli tartışmaların yoluna set çekmiştir. Böylece müslüman milletin bağıнын kuvvetli olacağını belirtmiştir.”⁴⁹

Kişisel hayatında Ekrem Han’ı yönlendiren ve etkileyen isimler arasında İbn Teymiye, İmâm-ı Rabbânî Muhammed b. Abdülvehhâb, Sir Seyyid Ahmed Han gibi ulema en önde gelmektedir. Ayrıca o dönemde müslüman birliği içeren Pan-İslâmizm’in taraftarı olan Han, Cemâleddin Efgânî’den de çok etkilemiştir.⁵⁰ Sosyal ve siyasi reform faaliyetleriyle hayatını dolu dolu yaşayan Ekrem Han, 1962’de siyasetten emekli olmuş ve yoğun bir şekilde yazmaya odaklanmıştır. 18 Ağustos 1968 tarihinde Dakka’da vefat etmiştir ve Dakka’nın Bangşal ilçenin ehl-i hadis camisinin mezarlığına gömülmüştür.⁵¹ Hayatında iki kez evlenen Ekrem Hanın dört oğlu ve altı kız dünyaya gelmiştir.⁵² Onun Tefsirûl Kur’ân takdir etmek ve diğer edebi çalışmalara saygı göstermek adına 1962’de Pakistan Cumhurbaşkanı Eyyûb Han tarafından ödüllendirilmiştir. Vefatından sonra 1981’de Bengalce’ye edebî katkılarından dolayı Bangladeş Hükümeti tarafından Bağımsızlık Günü Ödülüne layık görülmüştür.⁵³ Ekrem Han, ilk Bengalce günlük gazetesi *Azad*’ın kurucusu ve ne yazık ki ölümünden sonra bu gazete, cazibesini kaybetmiştir. Ama mali destekle birlikte hükümet politikalarının eksikliği nedeniyle 1992’den sonra kapatılmıştır.⁵⁴ Mevlânâ Ekrem Han gibi değerli bir şahsiyetinin ölümünden sonra bu gazetenin böyle bir sonuç kabul edilemez. Sadece bu değil, aynı zamanda Bengalce gazeteciliğin önde gelen bir lideri ve sosyo-politik reformcu olarak Ekrem Han, Bengal müslümanlarının sosyal statüsünü yükseltmek için hayatı boyunca mücadele etmesine rağmen, geniş entelektüel topluluk tarafından neredeyse yeterince kadar hatırlanmamakta.

⁴⁹ A.K.M. Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims* (Dhaka: Bangla Academy, 2009), 339.

⁵⁰ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 333–343; Rahman, *Postmodern Muslim Mind*, 27.

⁵¹ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 348.

⁵² Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan*, 79.

⁵³ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 348.

⁵⁴ Muhammad Altaf Hussain, “Maulana Akram Khan: Pioneer of Bengali Muslim Journalism”, *The New Nation* (3 November 2019).

1.3.2. Ekrem Han'ın Eğitim ve Çalışma Hayatı

Ekrem Han'ın eğitim geçmişi o kadar çeşitli olmazsa da çeşitlilik açısından onun çalışma hayatı zenginmiştir. Genç yaşta anne-babasız kalması nedeniyle üst düzeydeki eğitimi yarıda kalsa da resmi eğitimini başarıyla tamamlayabilmiştir. Ekrem Han'ın ilkokul eğitime babasından aldığı İslâmî bilgilerle başlamıştır. Aile içinde ilk bilgilerini babasından almıştır. Kur'ân-ı Kerimi öğrendikten sonra o zamanın Bengal bölgesindeki geleneğe göre şair Şeyh Sadi'nin *Gülisten* ve *Bostan* eserlerini de öğrenmiştir.⁵⁵ Babası zaman zaman camilerde ve mekteplerde seminerler verdiği için, Ekrem Han, çocukluk yıllarında farklı eğitim seminerlerine katılma fırsatları bulmuştur. Babası, Bengal'in farklı yerlerinde yapılan Kur'ân seminerlerine onu götürmüştür. Bu tür ziyaretler sırasında Hindu-Bengali Kur'ân tercümanı Bhai Giriş Çondro Şen (ö: 1910) ile tanışma fırsatı bulmuştur. Sen ile yaptığı ziyaretler sırasında Han'ın Bengalce Kur'ân üzerinde çalışma yapma konusunda esinlendiği, böyle bir çalışma yapmayı kafasına koyduğu düşünülmektedir. Bilgi yolculuklarında Ekrem Han, babasının hocası olan Mevlânâ Nimetullah'ı tanımış ve sonraki dönemlerde ondan pek çok konuda hem eğitim hem de bilgi almıştır.⁵⁶

Valideynin ölümünden sonra Han, dayısının yardımlarıyla, Hindistan'ın Burdwan bölgesindeki Kulsuna medresesinde eğitimine devam etmiştir.⁵⁷ Burada, Muhaddis Mevlânâ Muhammed Nimetullah'tan hadis dersleri almıştır. Aynı zamanda Kur'ân'ın tefsiri, yanında Urduca ile Farsça dersleri görmüştür. Daha sonra dayısının gözetiminde Kalküta'ya gelmiş ve buradaki Jubili Lisesi'nde eğitimine devam etmiştir. Burada İngilizce öğrenmeye biraz zaman ayırmış ve özel olarak Arapça derslerini almıştır. Sonraki yıllarda Hindistan'ın ilk devlet medresesi olan Kalküta Alia Medresesi'ne kaydolmuş ve burada ağırlıklı olarak Arapça derslerinden okuan bir müfredatı tamamlanmıştır. Dört yıl eğitim aldıktan sonra 1900 yılında Fazıl sınavını geçerek, kurumsal eğitim sürecini tamamlamıştır.⁵⁸

Ekrem Han, öğrencilik hayatından itibaren sömürgecilik karşıtı yazılar yazmış ve Bengal müslümanlarının dinî ve millî kimliğini savunmayı sürdürmüştür. Alia Medresesindeki İngilizce derslerinde yabancı hocaların okur yazarlık adı altında misyonerlik faaliyetleri yürüttüklerini ve nasrânî inancını yaydıklarını bizzat görmüştür. Bu durum,

⁵⁵ Rahman, *Maulana Ekrem Han in Bengali Politics*.

⁵⁶ Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan*, 42–47.

⁵⁷ Jafar, “*Maulana Ekrem Han: A Versatile Genius*”, 8.

⁵⁸ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 7–12.

Bengal müslüman öğrencilerinin çoğunluğunun kimliğiyle ve ideolojisiyle açıkça çelişmektedir. Ayrıca Kalküta Medresesi'nin müfredatında Bengalce derslerin olmasını protesto etmiştir. Bunun üzerine Bengalce derslerin medresede açılması talebiyle öğrencileri örgütlemiş ve medrese yetkilileri alt sınıflarda Bengalce dersini müfredata dahil etmet zorunda kalmıştır.⁵⁹ Hindistan'ın Bengal bölgesindeki müslüman nüfusun gelişimindeki engelleri ortadan kaldırmak amacıyla Ekrem Han, çeşitli yerlere geziler düzenlemiş, buralarda çeşitli seminerler vermiştir. Böylelikle farkındalık oluşturmaya çalışmıştır.⁶⁰ Bu süreçte hem eğitim öğretimini devam ettirmiş hem de kendini yavaş yavaş siyasi hayata yöneltmiştir.

Tefsir dersini özel olarak aldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak onun eserleri okuduktan ve hayatı inceledikten sonra Ekrem Han'ın Kalküta Medresesi'nin dinî müfredatını bitirdiği ve kendi çapında yoğun bir şekilde tefsir okuduğu anlaşılabacaktır. Ayrıca çocuktuktan beri farklı hocaların eğitim seminerlerde bulmuştur. Han, o döneme ait dinî hurâfeleri de ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bununla beraber doğru dinî bilgileri öğrenmek için Bengalce dilinde yeterince kaynakların mevcut olmadığı kanaatine varmıştır. Hayatın içindeki olan bu gerçekliğin onu tefsir yazmaya yönlendirdiği düşünülmektedir.

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, sadece eğitimle değil fakat aynı zamanda çalışma hayatına da girmiştir. O, genç yaşta gazetecilik yapmaya başlamış ve siyasete atılmıştır. Eğitim döneminde çağdaş konularda makaleler yazması nedeniyle gazetecilik konusundaki deneyimi artmıştır. Daha sonra gazeteciliği bir kariyer olarak seçmesi, onun için oldukça doğal olmuştur. Gazetecilik kariyerine, *Ehl-i Hadis* gazetesinde editör olarak başlamıştır. Ardından *Akhbare-Muhammedi* adlı iki haftada bir yayınlanan gazetenin asistan editörü olarak görev almıştır. Bu gazete, Urduca ve Bengalce olarak yayınlanmaktaydı. Ekrem Han, burada Bengalce makaleleri Urduca'ya, Urduca makaleleri ise Bengalce'ye çevirme görevini üstlenmiştir. 1910 yılında *Haftalık Muhammedi* gazetesini kendi yönetimiyle yayınlamaya başlamıştır. O zamandan sonra Ekrem Han, gazetecilikte başarılı bir kariyer elde etmiştir. *Haftalık Muhammedi* dışında el-İslâm (1915), Zamana (1920), Sevak (1921), Azad (1936) ve Komrade (1946) gibi gazetelerin de sahipliğini veya editörlüğünü yapmıştır. Zamanla *Haftalık Muhammedi* gazetesi 1922 yılında günlük ve 1927 yılında aylık olarak

⁵⁹ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 3–5.

⁶⁰ Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan*, 47–48.

yayınlanmıştır.⁶¹ Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, Haftalık *Muhammedi* gazetesinin farklı sayılarına bir dizi monografi yazmıştır. Bunlar arasında; (1) İslâm'da Kadınların Hakları ve Onuru, (2) Yeni Çağ mı, Yeni Felaket mi?, (3) Sorunlar ve Çözümler, (4) Muhammed'in Zaferi, Mustafa'nın Zaferi, (5) Muhsin'in Anısına, (6) Kur'ân'a Dönüş, (7) Mevlânâ Ubaidullah ve (8) Mustafa Çarit'in Özellikleri yer almaktadır.⁶²

Mevlânâ Ekrem Han, Bengalce dilinde müslüman gazeteciliğin babası olarak anılmaktadır.⁶³ Aslında onun gazetecilik kariyeri müslümanlar arasında sosyo-politik bir farkındalık yarattığı gibi, çıkardığı gazeteler de Bengal müslüman halkının haklarının sözcüsü olarak paha biçilmez bir katkı sağlamıştır.

1.3.3. Ekrem Han'ın Gazeteciliği ve Siyasî Kişiliği

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın aktif siyasi hayatı, ölümüne kadar devam etmiştir. O, gazetecilik kariyerini siyasi farkındalık yaratmak amacıyla ve her türlü zulme karşı direniş koymak için kullanmıştır. 1905 yılında Bengal Bölünme Hareketi'ne aktif katılımıyla başlayan siyasi kariyeri, 1919-1922 yıllarında gerçekleşen Hindistan'daki Hilafeti ve İş Birlikçi Olmayan Parti, 1914-1936 yılları arasındaki Krisak-Praja Partisi Hareketi ve 1940-1947 yılları arasında Pakistan'da müslümanlar için ayrı bir vatan kurulması hareketine kadar uzanmıştır. Bu siyasi yapılanmalar çerçevesinde Han, Kongre, Müslüman Birliği, Hilâfet Komitesi ve Praja Samiti gibi siyasi organizasyonları yönlendirmiştir. Bunun dışında bir organizatör olarak birçok dinî ve sosyal kurumla doğrudan ilişki kurmuş ve aktif bir rol oynamıştır.

1919 yılında Hindistan'da Türk Osmanlı Halifeliği'ni destekleyen Hilafet ve İş Birlikçiliğe Hayır Hareketi'ne aktif olarak katılmıştır. 1920 yılında Dakka'da düzenlenen Bengal Hilafet Komitesinin genel konferansında komite sekreteri olarak atanmıştır. *Zamana* ve günlük *Sevak* gazeteleri, Hilafet ve İşbirlikçiliğe dayır Hareketi'nin sesini duyuran gazeteler olmuştur. Bu aktif siyasi eylemler nedeniyle Ekrem Han tutuklanmış ve bir yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. *Sevak* gazetesine ise Britanya köpekleri tarafından el konulmuştur. 1922 yılında *Sevak* kapatıldığında *Haftalık Muhammedi* gazetesi günlük yayına

⁶¹ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 97–113; Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 19–48.

⁶² Ali, *Maulana Muhammed Ekrem Han*. 62

⁶³ Zulfiqar Ahmad Kismati, *Ulamas Contribution in The Freedom Movement (Azadi Andolone Alem SOMajer Bhumika)* (Professor's Book Corner, 2003), 52.

dönüştürülmüştür.⁶⁴ Bu gazete, müslüman toplumu düşünsel olarak yenilemeye ve İslâmî değerleri yaymaya katkı vermiştir. Ekram Han, 1936'da Hindistan Müslümanları Birlik Partisi'nin aktif bir lideri konumuna gelmiştir. O, bu siyasi partiyi müslümanların refahı için tanıtma sorumluluğunu üstlenmiş ve bu amaçla *Azad* gazetesini yayınlamıştır.⁶⁵ Gazete, Bengal ve Assam'daki Bengali müslümanlarının sesi olarak büyük bir popülerlik kazanmıştır.

1947'de Hindistan ve Pakistan Britanyadan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Ekrem Han, Kalküta'yı terk etmiş ve o dönemdeki Doğu Pakistan'a, yani şu anki Bangladeş'e taşınmıştır. Bir zaman sonra 1948 yılında *Muhammedi ve Azad* gazeteleri, Kalküta'dan Dakka'ya taşınmış ve buradan yayınlanmaya devam etmiştir. 1954'e kadar siyasi faaliyetlerde aktif olmaya devam etmişti, ancak, bu dönemden sonra ara sıra siyasete ilgilenmiş olsa da aktif olarak aktif olarak katılım sağlamamıştır.⁶⁶ Ölümüne kadar, tüm siyasi faaliyetleri ve edebi eserleri sayesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) gösterdiği yolda İslam'ı yaymak ve yerleştirmek için çaba sarf etmiştir. İslam'ın ve müslüman milletin refahı onun en değerli misyon idi ve bu misyonda başarılı olmuştur.

1.3.3.1. Bengal Bölünmesi ve Kongreyle İlişkileri

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın siyasi hayatı, aslında Bengal'in 1905'teki bölünmesine karşı yürütülen hareketle başlamıştır. Bu hareket doğrultusunda Han, Hindistan Millî Kongresine katılmıştır. Hareket sırasında Hindistan'ın en üst düzey liderleriyle çalışmış ve kendisini coşkulu bir siyasi işçi olarak tanıtmıştır. Bengal bölünmesinin alt yapısını ilk kez Aralık 1903'te yayımlandığında, hem müslüman hem de Hindu liderleri buna karşı çıkmıştır. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, Mevlânâ Abul Kasim, Mujibur Rahman Han ve Barrister Abdur Rasul ile birlikte bu bölünmeye karşıydı. Bengal müslümanlarının çoğu ise Nevvab Salimullah ve Nevvab Ali Chowdhury'nin liderliğinde bu bölünmeyi desteklemiştir. Mevlânâ Ekrem Han, Nevvab Salimullah hükümetinin müdahaleci politikalarına karşı

⁶⁴ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 18–21; Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 54–56.

⁶⁵ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 36–37.

⁶⁶ ATM Atiqur Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics* (Dhaka, Bangladesh: Bangla Academy, 1995), 5.

çıkıştır.⁶⁷ Batı Bengal'in azınlık müslümanlarının gelecekteki düşünceleri, onu bu harekete katılmaya teşvik etmiştir.

Han, Bengal bölünme karşıtı harekete katılmış olsa da, bu katılım ona birçok etkili kamu lideriyle bağlantı kurması için değerli bir fırsat sağlamıştır. Surendranath Banerjee, Krishnakumar Mitra, Sakham Ganesh Deuskar, Kaliprasanna Kavaya Bisharad ve diğerleri gibi önemli isimlerle birlikte hareket içinde büyük bir coşkuyla çalışmıştı. Hareket sırasında çok sayıda toplantıya katılmıştı ve seçkin bir hatip ve popüler bir milliyetçi lider olarak tanınmaya başlamıştır.⁶⁸ Aslında, bu duruşun ona Bengal müslümanlarının gerçek taleplerini ve Bengal hindularının onlara karşı tutumlarını daha iyi anlamasına yardımcı olduğu söylenebilir.

1.3.3.2. Bengal'in Müslüman Birliği'ne Katılması

1906 yıllarına kadar müslümanların kendi ayrı siyasi partileri yokmuştu ve önde gelen müslüman siyasetçiler Hindistan Kongresi altında siyaset yapıyorlardı. Bengal'in bölünmesinden sonra müslümanlar ayrı bir eyaletin, siyasi fırsatların ve uyanışın sembolü olarak bir siyasi parti kurmanın önemini hissetmiştir. Bu bağlamda, Bengal'in bölünmesini destekleyen müslüman liderler, Aralık 1906'da Dakka'da müslüman Eğitim Konferansı'nı düzenlemiş ve Hindistan'ın ilk müslüman siyasi partisi olarak *Hindistan Müslümanları Birliği*'ni kurmuştur. Ekrem Han, bu programa gönüllü olarak katılmış, ancak başlangıçta Müslüman Birliği'ne katılmamıştır.⁶⁹ Bu arada, Bengal bölünmesine karşı hindu siyasetçilerin duruşu ve tüm Bengal ayalet boyunca onlar tarafından yapılan siyasi rahatsızlıklar devam etmiştir. Sonunda, 12 Aralık 1911'de İmparator V. George, Bengal'in bölünmesini Delhi Durbarı'nda resmi olarak iptal olduğunu ilan etmişti ve böylelikle Bengal müslümanların ileriye adım atma çabalarını değersizleştirmiştir.⁷⁰

Bengal'in bölünmesine karşı çıkan Nevvab Salimullah tarafından 30 Aralık 1911'de Dakka'da düzenlenen toplantıya Ekrem Han katılım sağlamıştır. Ardından 2 Mart 1912'deki Bengal Müslüman Konferansı'ı Salimullah'ın başkanlığında yapılmıştır. Bu konferansa Bengal'in 25 bölgesinden müslüman temsilcileri katılmıştır. Mevlânâ Muhammed Ekrem

⁶⁷ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 12–14.

⁶⁸ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 13.

⁶⁹ M.A. Mannan, *A History of Evolution of Our Nationhood* (Dakka: Kamiub Prokashan, 2006), 140–141.

⁷⁰ Mannan, *A History of Evolution of Our Nationhood*, 136.

Han da konferansa katılarak bir konuşma yapmıştır. 1915 Ocak'ında Nevvab'ın ölümünden sonra, Bengal'deki Müslüman Birliği oldukça zayıflamıştır. Bu durumda Mevlânâ Ekrem Han, Bengal'deki Müslüman Birliği'ni canlandırmak için harekete geçmiş ve Hindu-Müslüman işbirliğiyle anti-Britanya siyasetini teşvik etmiştir.⁷¹ Ekrem Han başlangıçta Bengal'in bölünmesine ve Müslüman Birliği'nin kurulmasına, büyük Bengal'in tüm müslüman nüfusunun geleceğini düşünerek karşı çıksa da, sonunda bu fikirden vazgeçmişti. Daha sonra, tüm siyasi hayatı boyunca Müslüman Birliği için çalışmıştır. Zamanın şartlarına göre, Kongre ve diğer partilerle de ilişkilerini sürmüştü, ancak onun için Müslüman Birliği aracılığıyla müslüman kitleler için çalışmak esastıydı.

1.3.3.3. Hilafet ve İşbirlikiliğe Hayır Hareketi

1914'teki İngiliz-Alman savaşında Türkiye Almanya'nın yanında yer aldığında, Türk Halifeliğinin geleceği konusunda endişe duyan çoğu Hint müslümanı, Hilafetin korunması konusunda İngilizlere karşı çıkma yolunu seçmişti.⁷² Bu durumda, Mevlânâ Ekrem Han, Bengal'de kamuoyunu Hilafet lehine şekillendirmeye adanmış birisi idi. İngiliz hükümeti, bunun için onu korkutma ve ayartma yoluyla fikrini değiştirmeye çalışsa da, Hilafet için çalışmak konusunda Ekrem Han kendi fikrini değiştirmemişti.⁷³ İngiliz-Alman savaşının ilk aşamalarında, İngilizler Hindistan'ın işbirliğini umarak Hintlilere karşı hoşgörülü bir politika benimsemişti. Ancak daha sonra Hintlilere karşı sert davranmaya başlamışlar ve Hintlilerin milliyetçi hareketini bastırmaya çalışmıştır. Bunun için bir yasa çıkardıklarında, Hint halkı buna karşı çıktı ve Jallianwala Bagh'da bir protesto mitingi başlatmıştı. İngiliz kısıtlamalarına meydan okuyarak gerçekleşen miting, İngiliz güçleri tarafından acımasızca durdurulmuştu ve binlerce kişi öldürülmüştü; bu olay Amritsar Katliam'ı olarak bilinirmiştir.⁷⁴

13 Nisan 1919 tarihinde Amritsar katliamının ardından Hindistan genelinde anti-Britanya hareketleri artmış ve halk, Hindistan milliyetçiliği kimliği altında örgütlenmeye başlamıştır. Aynı dönemde Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını sarstığı için dünya çapında müslümanlar arasında bir gerginlik yaratmıştır. Hindistan

⁷¹ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 15.

⁷² A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India 1919-1924* (Brill, 1972), 56–70.

⁷³ Md. Kased Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works* (India: University of Calcutta, MA Thesis, 1989), 64.

⁷⁴ Mannan, *A History of Evolution of Our Nationhood*, 147.

müslümanları, 1919 ortalarında Hilafet Hareketi'ni başlatmış ve bu hareketin ilçe şubelerini kurmuştur. Mevlânâ Ekrem Han, Bengal Hilâfet Komitesi'nin sekreteri olarak seçilmiştir. Hilâfet Komitesi, 17 Ekim'de Hilâfet Günü etkinliği düzenlemiş, Hindu liderler de bu etkinliğe katılmıştır. Gandhi, Hilâfet Hareketi'yle işbirliği yapmış ve 1920 yılının Eylül ayında işbirlikiliğe Hayır Hareketi'ni başlatmıştır. Mevlânâ Ekrem Han, bu harekete de aktif olarak katılmış ve bu hareketlerini canlandırmak amacıyla *Zamana* ve *Sevak* gazetelerini çıkarmış, ayrıca siyasi çalışmalarını yürütmüştür. 18 Kasım 1921'de Hindistan genelinde İngiliz Prensini geliş gününde hareketin bir parçası olarak protestolar düzenlenmiştir. O dönemde yapılan kitlesel tutuklamalar sonucunda Ekrem Han, bir yıl hapis yatmıştır.⁷⁵ 1922'de Mahatma Gandhi tarafından İş birlikçiliğe Hayır Hareketi sona erdirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kaldırılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve Hilâfet Hareketi de etkisini kaybetmiştir.⁷⁶

1.3.3.4. Ekrem Han'ın Bengal Paktındaki Rolü

Hilafet ve İşbirlikiliğe Hayır Hareket başarısızlığı, Hindistan'daki siyasi ortamı değiştirmiş ve Hindular ile müslümanlar arasındaki devam eden toplumsal çatışmalar arttırmıştır. O zamanlar, Hindistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Bengal'deki hindu-müslüman arasındaki mezhepsel çekişmeler gündemde olmuştur. Radikal hindu-müslüman gazeteleri kışkırtıcı makaleler yayımlayarak mezhepsel çatışmalarını alevlendirmiştir. Çeşitli yerlerde inek kesimi ve camilerin önünde müzik aletleri çalmak yüzünden mezhepsel isyanları da arttırmıştır.⁷⁷ Bu süreçte Bengal siyasetin önde gelen lideri Chittaranjan Das, toplumsal uyumu sağlamaya yönelik çalışmalar yapmaya başlamış ve Ekrem Han da bu çalışmalara aktif olarak katılmıştır. İkisi birlikte Hindu-Müslüman işbirliğini sağlamak için “*Bengal Paktı*” diye bir oluşum kurmuştur. Bu girişim, müslümanları siyasi faaliyetlere katılıp toplumsal uyumu sağlamaya ne kadar teşvik etse de muhafazakar Hindu liderleri, bu Pakt'a karşı çıkmış ve Hindular arasında müslümanlara karşı mukalefetin tozu daha da yükselmiştir. 1925'te Chittaranjan Daş'ın ölümünün ardından, Kongre Partisi de bu Pakt'a gereken önemi vermemiştir. Nihayetinde 1929'da Netaji Subhas Chandra Bose'un

⁷⁵ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 55.

⁷⁶ A.K.M. Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims* (Dhaka, Bangladesh: Bangla Academy, 2009), 56.

⁷⁷ Mannan, *A History of Evolution of Our Nationhood*, 148.

başkanlığında Krishnanagar’da yapılan bir kongre de ‘Bengal Paktı’ yakılarak yok edilmiştir. Dolayısıyla hindularla müslümanlar arasında yapılacak olan toplumsal uyum çok büyük hayal kırıklığına neden olmuştur. Bu olay sonrası Mevlânâ Ekrem Han, derin bir üzüntüye kapılmış ve 1929’da Kongre Partisini terk etmiştir.⁷⁸ Yani Kongrenin müslümanlar için uygun bir platform olmadığını açık açık anlamıştır.

Aslında, pakt sadece Hindular tarafından değil, aynı zamanda nüfuzlu müslümanlar tarafından da karşı çıkılmıştı. Genel halkı bu muhalefetin etkisinden uzak tutmak için, Ekrem Han şehirlerde mitingler düzenlenmiş ve uyum çağrısında bulunmuş. İki din arasında barış çağrısında bulunmuş ve dini dar görüşlülükten kaçınılması çağrısında bulunmuştur. Ancak, Kongre’de radikal Hinduların etkisi giderek arttıkça, tüm çabaları nihayetinde başarısız olmuştur. Daha sonra, Kongre’den ayrılıp müslümanlar için siyaset ve reformlarda çalışmaya başladığında, cemaatçi olarak etiketlenmiştir. Oysaki, Ekrem Han hindu-müslüman birleşik için çaba göstermişti, ancak hindu siyasetçilerden yeterince destek vermemiştir.⁷⁹ Sonuç olarak, müslümanlar bir yandan İngilizler, diğer yandan hindular tarafından baskıya maruz kaldırmış.

1.3.3.5. Bengal Merkezli Çalışmalara Odaklanması

Mevlânâ Ekrem Han, Kongre Partisi’nden ayrıldıktan sonra derin bir üzüntüye kapılmış ve diğer müslüman liderler gibi 1929’da Kongre Partisi’ni terk etmiştir. Çünkü bu partinin müslümanlar için uygun bir platform olmadığını anlamıştır. Bunun üzerine Krishak-Praja Partisi’ne katılmış ve Bengal Eyaleti’nin bağımsızlığı ve halkın daha iyi bir yaşama kavuşması için çalışmalar yapmıştır.⁸⁰ Bu çalışmalarında bazı başarılar elde etmiştir. Halkın bilinçlenmesine katkı vermiş ve Bengal’in bağımsızlığı için bazı çalışmalar yapmıştır.

Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, 1936 yılından itibaren tüm ciddiyetle Bengal Müslüman Birliği için çalışmaya başlamıştır. Bengal halkı için parti programını tanıtmak sorumluluğunu üstlenmiş ve bağımsız Pakistan’ın kurulması için durmaksızın çalışmıştır. Pakistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bugünkü Bangladeş olan Doğu Pakiştan’a taşınmış ve bu bölgede çalışmalarını sürdürmüştür. Doğu Pakistan’daki dil hareketini

⁷⁸ Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works*, 65–66.

⁷⁹ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 77.

⁸⁰ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 40–46.

desteklemiş ve 1948’de Dil Komitesi’nin kurulmasına ön ayak olmuştur.⁸¹ Pakistan Hükümeti, 16 Mart 1949’da Mevlânâ Ekrem Han’ın başkanlığında Doğu Bengal Eğitim Sistemi Yeniden Yapılandırma Komitesi’ni kurmuştur. Bu komite, Doğu Pakistandaki eğitim sorunlarını incelemek ve gerekli önerilerde bulunmakla görevlendirilmiştir. Komite, raporunu 1952’de Pakistan Hükümeti’ne sunmuştur. Muhammed Ekran Han, 1954 yılında ise aktif siyasi çalışmalarına son olmuştur. Buna rağmen o, tekrar siyasî çalışmalara başlamış, ama düzenli olarak siyasi faaliyetlerinde bulunmamıştır. Tam olarak 1962 yılında siyasete nokta koymuştur.⁸² Zor dönemde yaşayan ve pek çok zorluklara göğüs geren Mevlânâ Muhammed Ekran Han, bugün Bangladeş’teki milli kahraman olarak bilinmektedir.

1.3.4. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Edebi Pratiği ve Çeşitli Edebiyatları Değerlendirmesi

Ekran Han, sadece bir politikacı veya gazeteci kimliği olan bir bilgin değildi. Aynı zamanda o, usta bir yazardır. Bengal edebiyatı için verimli bir yazar olarak tanınmıştır. Muhammed Ekrem Han, Britanya egemenliğindeki Bengal’de müslümanların dinî siyasi ve eğitim alanlarındaki geri kalmışlıkları ele alar, bunların nasıl düzeltileceğini edebî eserler kaleme almıştır. Onun edebî çalışmalarının esas konusu İslâm’ın gerçek mesajını anlatmak ve Bengal müslümanları arasında var olan her türlü dinsel hurafeyi reddetmek ve yerine doğruları savunmak olmuştur. Dolayısıyla onun eserleri arasında Kur’ân merkezli derin edebî çalışmaları görmek mümkündür. Bu anlamda onun Tefsîru’l- Kur’ân adlı eseri çok büyük bir işlev görmüştür. Yine Kur’ân’a Dönüş ve Mustafa Çarit gibi eserleri de edebiyat açısından önemlidir.

1.3.4.1. Kur’ân’a Dair Tefsîru’l-Kur’ân Adlı Hacimli Eseri

Muhammed Ekrem Han, Kur’ân üzerinde çalışma yapma ilhamını çocukluğunda almıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, babasıyla ile gerçekleşen ilim yolculukları sayesinde Kur’ân tercümanı Bhai Giriş Çondro Şen’le tanışma fırsatı bulmuştur.⁸³ Han, bu çeviriyi okuduktan sonra, Kur’ân üzerine bir tercüme ve tefsir yazma gerekliliğini fark etmiştir.

⁸¹ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 82–85.

⁸² Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works*, 79.

⁸³ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 348.

Ayrıca Arapça'yı öğrenmeye duyduğu derin ilgi de onu tefsir yazmada etkilemiş olabilir. Sadece Arapça ve diğer İslâmî dersleri derinlemesine öğrenmek amacıyla Kalküta Alia Medresesi'nde kaydolmuştur. Ekrem Han, babasının hocası muhaddis Mevlânâ Ni'matullah'tan ders almaya başlamış ve onunla birkaç kez buluşmuştur.⁸⁴ Bu deneyimlerin tümü, Mevlânâ Muhammed'i ciddi bir şekilde Kur'an tefsiri üzerine çalışmaya yönlendirmiştir. Ancak aradan uzun yıllar geçtikten sonra bu düşüncesini gerçekleştirebilmiştir.

Ayrıca o dönemin sosyo-politik ve dinî ortamı göz önüne alındığında, müslümanlara Kur'an perspektifinden rehberlik etmek gerekliliği net olarak ortaya çıkmıştır. Mevlânâ Muhammed, bu sorumluluğu üstlenmiş ve eserleriyle bu konudaki eksiklikleri gidermiştir. Onun Kur'an'ın tercümesi ve tefsiri olan Tefsîrû'l-Kur'an adlı eseri, Bengal müslümanları için çok büyük bir başarı öyküsü olmuştur. Muhammed Ekram, ilk olarak Fatiha süresinin tercümesiyle Kur'an üzerinde çalışmaya başlamıştır, sonra Kur'an'ın bir kısmının tefsirini yazmıştır. 1918 yılında bu tercümeyi düzenli olarak *el-İslâm* gazetesinde yayınlamamıştır. Ertesi yıl, Hindistan'da Halifelik ve İşbirlikiliğe Hayır Hareketi yayılmaya başlamış ve Ekrem Han bu hareketlere aktif olarak katılmıştır. 1921 Kasım ayından itibaren İngiliz yetkilileri tarafından kitlesel tutuklamalar yapılmıştır. Bu dönemde Ekrem Han, tutuklanmış ve bir yıl süreyle hapis yatmıştır. Hapiste geçirdiği sürede tefsir çalışmasına devam etmiş ve 1922 yılında tamamlanan Kur'an'ın son cüzünü 1923 yılında yayınlama fırsatını yakalamıştır.⁸⁵ Mevlânâ Muhammed Kur'an'ın belli bir kısmını bitirdikten sonra Kur'an'ın son bölümüne odaklanmıştır. Müslümanlar için zorlu sosyo-politik koşullar, onu daha çok politikaya yönlendirmiştir. Bu yüzden tefsir çalışmalarını düzenli olarak devam ettirememiştir. Yine de 1938 yılına kadar Kur'an'ın üçüncü bölümünü tamamlamayı başarmıştır. 1947'de Hindistan'ın bölünmesiyle Kalküta'dan Dakka'ya taşınmış ve Pakistan vatandaşı olmuştur. Dakka'ya geldikten sonra tüm tefsirini 5 cilt olarak yayınlamak nasip olmuştur. Han, tefsirin, ilk cildi Mart 1959'da basılmıştır. Bu ciltte Fâtiha süresinden Nisâ süresinin 42. Âyetleri yer almıştır. Ekrem Han, tefsirinin ikinci cildini ise Nisa suresinin 43. ayetinden Tevbe suresinin 129. ayetine kadar Temmuz 1959'da bastıra bilmiştir. Yunus suresinden Enbiya suresinin 112. ayetine kadar Muhammed Ekrem, tefsirinin 3üncü cildini

⁸⁴ Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan*, 43.

⁸⁵ Nur Uddin, *Bengalce'de ve Bangladesh'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları* (Konya, Türkiye: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 64–65.

Ağustos 1959'da yayınlamıştır. Ekrem Han, dördüncü cildini Haç süresinden Sâd süresinin 88nci âyetine kadar Ekim 1959 yılında bitirmiştir. Cuma suresinden Nâs suresine kadar olan beşinci ve son cilt ise Şubat 1960'ta yayınlanmıştır.⁸⁶

Tefsîru'l-Kur'ân adlı eseri Bengalce dilindeki en iyi tercümelerden biri olarak kabul edilmiştir. Mevlânâ Muhammed'in bu tefsiri, kendi döneminin sosyal gerçekliklerine hitap edebilmek için dirâyet ve rivâyetin dengeli bir kombinasyonunu dikkate almıştır. Tefsîri inceledikten sonra şunu söylemek mümkündür ki bu tefsir, geleneksel tefsir özelliklerinden bazı açılardan farklılaşmaktadır. Mesela âyetlerin açıklanması bağlamın'da Han'ın siyasi tecrübelerinden ve Bengal müslümanlar arasında toplumsal olarak var olan urâfelerle ve yanlış düşüncelerle mücadelesinde ciddi tefsir icra etmiştir. Mesela Ekrem Han elçilerin mucizelerine inanmıştır, ancak tefsirlerde geçen kanıtlanmamış ve mantıksız doğa üstü anlatımları Kabul etmemiştir. Musa ve Ben-i İsrâilin Mısır'dan çıkışı hakkında mantıklı bir açıklama yapmış ve onların Kızıl Denizi geçemediklerini, bunun yerine Nil nehri'ni geçtiklerini ileri sürmüştür.⁸⁷ Doğal olarak Ekrem Han'ın bu düşüncesi Kur'ân âyetiyle ters düşünmekte ve hunafelerle mücadele eden müfessirin yeni bir hurafe ürettiği anlaşılmaktadır. Allah, asasını denize vurmasını emrettiği Musa (a.s) bunu yapmıştır.

Mevlânâ Muhammed'in Tefsîru'l-Kur'ân'da kadınlara yönelik öncelik olarak bir pozitif ayrımcılığın uygulandığını görmek mümkündür. Mesela Al-i İmran Sûresi'nin 36'ıncı âyetinin tefsirinde “Erkek, kız gibi değildir” kısmını, “Erkekler, kadınlarla eşit değildir”⁸⁸ şeklinde tefsir etmiştir. Yine Nisâ Sûresi'nin 34'üncü âyetinin الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ kısmını tefsiri ederken “kavvâmûn” sözlüğüne odaklanmıştır. Ona göre, Erkeğin kadına kavvâm olmasının, aslında geçimini sağlamak, onurunu korumak ve tüm sıkıntılarını gidermek gibi sorumlulukların erkekler tarafından yapılması gerektir. Allah'ın bir isminin de kayyum olduğunu ve bunun, “her şeyi koruyan, gözeten, her şeyi ayakta tutan ve korumak için kendisine bir şey verilen” anlamına geldiği beyan etmiştir. Buna göre erkek ve kadın arasında hükümdarın kınanması veya hükümdarın hükmetmesiyle ilgili bir bağlamın bu âyette olmadığını ifade etmiştir.”⁸⁹

⁸⁶ Ali, *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works*, 107–108.

⁸⁷ Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, *Tefsîrü'l-Kur'ân* (Dhaka: Khoshroj Kitab Mahal, 2016), 3/4 60–461.

⁸⁸ Mevlânâ Ekrem Han, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1/310.

⁸⁹ Han, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1/502–503.

1.3.4.2. İslâm'ın Diğer Konuları ve Edebiyatla İlgili Eserleri

1.3.4.2.1. Ekrem Han'ın Mustafa Çarit Adlı Siyer Eseri

Mevlânâ Muhammed, 1932 yılında yayınlanan ve Bengalce yazılmış olan Mustafa Çarit, dünya çapında önemli bir eser hüviyeti kazanmıştır. Bu bir siyer veya sîret kitabıdır. O dönemde büyük bir ilgiyle karşılanmış ve yaklaşık 1.000 sayfadan oluşan bu kitap, olağanüstü bir üslupla kaleme alınmıştır. Muhammed Ekrem, bu eserde, okuyucularına, siyer üzerine yeni bir bakış açısı sunmuş ve Hz. Muhammed'in hayatını Bengalce olarak anlatmıştır. Kitabın ana amacını yaklaşık 250 sayfalık bir giriş bölümünde ortaya koymuştur.⁹⁰

Mustafa Çarit, kitabı, iki bölüme ayrılmıştır ilk kısım mukaddime ve tarih olarak belirlenmiş. Bu birinci bölüm, 14 alt başlığa ayrılmıştır. Ekrem Han, burada Mustafa Çarit'in amacı, yazım nedenleri, hadis metinleri ışığında sîret yazarken neler yapılması gerektiği, isrâiliyattan kaçınmanın gerekliliği, sîret yazarlarının yaptığı hatalar, batılı yazarların Hz. Muhammedle ilgili yaptıkları bilişsel yalanları detaylı bir şekilde anlatmıştır. 79 alt bölüme ayrılan ikinci bölümde bazı tartışmalara yer vermiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) gelişinden önce dünyanın diğer yerlerinin durumu, Arabistan'ın coğrafi tanımı, İslâmîyet öncesi Araplar, Nasrânî ve yahûdîlerin yaptıkları yanlışlar, Hz. Nebinin biyografisi ve diğer sîret yazarlarının yaptığı hataları öne çıkarmıştır. Kitabın tamamını okuduktan sonra Peygamber Hz. Resûl biyografisini yazanların hatalarını çürütmeye ve doğru bilgiler sunmay çalıştığı sonucuna varılmıştır.

Ekrem Han'ın Hz. Nebi'yle ilgili yazdığı eser Mustafa Çarit'tir. Onun gerçek özelliği, yalnızca tarihî olayların analiziyle sınırlı değildir. Muhammed Ekrem Han'ın bu eserdeki en önemli başarısı, Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatına dair güvenilir hadis kitaplarında yer alan bilgilerin, yerleşik tarih anlayışına ve Kur'ân ve sünnet'in zorluklarına uygun olarak doğruluğunun teyit edilmesidir. Bu bağlamda Ekrem Han, Hz. Resûl-i Ekrem'in hayatına dair sirâyet kültüründe yer alan yanlış bilgilerin ve heretik anlatıların önüne geçmeyi de hedeflemiştir. Mevlânâ, Hz. Muhammed'in (s.v.a) hayatını mucizeler boyutuyla anlatmaktan ziyade onun gerçek bir biyografisini oluşturmayı amaçlamıştır. Yazdığı eser Bengal'de ve diğer Bengalce konuşan topluluklarda şöhret kazanmıştır.

⁹⁰ Muhammed Ekrem Han, *Mustafa Çarit* (Calcutta, India: Majharul Islam, 1938), 502–503.

Muhammed Ekrem Han, Kur'ân'ın siyer için güvenilir bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Ardından gelen kaynağın ise hadisler ve üçüncü kaynağın ise tarih olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte bazı tarihî anlatıların, siyer ilminde oldukça açık bir şekilde yer almıştır. Bu anlatılar, müslümanlar tarafından Kur'ân ve hadis gibi mutlak doğru kabul edilmiştir. Esas sorunun bu olmadığını söyleyen müellif, esas sorunun, Hz. Nebinin hayatıyla ilgili tüm tarihî anlatıların, müslümanlar ve ulema arasında katıksız doğruluk olarak kabul edilmesi ve bu bunların doğrudan Kur'ân ve sünnetle çatışmasıdır. Bu tür anlatılar müslümanlar arasında hüküm sürdükçe, İslâm'ın temel öğretilerinin toplum tarafından gerçek olarak anlaşılamaya çağı kurgulanmıştır. Bu düşünceye sahip olan Ekrem Han, özellikle Bengalce ve İngilizce dillerde yazılan siyer kitaplarındaki yanlışlıkları göstermiş ve kendi düşüncesine göre bir siyer kitabını yazmıştır. Mustafa Çarit kitabında kullanıldığı kaynaklar arasında Bengalce, Arapça, Urduca ve İngilizce dillerde yazılan siyer kitaplar, yer almıştır. Bu bağlamda İbn Cerîr'in *Tarih*'i, Şibli Numânî'nin *Sîreti*, Ahmed Han'ın *Essays on the Life of Mohammad*, Syed Amir Ali'nin *Life of Mohammad* ve William Moor'un *Life of Mohammad* gibi eserleri saymak mümkündür.⁹¹

Mustafa Çarit kitabından bazı alıntılar aşağıda verilmiştir. Bunlar, Mevlânâ Muhammed'in siyerle ilgili kendi görüşlerinin daha anlaşılır olması açısından önemli görülmüştür. O, bu kitabın ilk bölümünde çeşitli yerlerde, özellikle Bengal'de hâkim olan mezheplerde insanların onlara körü körüne uymasına ve bid'atlere karşı hiç söz etmelerine çok ısrar etmiştir. Bu açıdan o, "Müslüman milletin ıslah edilmesi gerekiyorsa, önce onların beyinlerinin ıslah edilmesi gerekir." demiştir.⁹² Bir başka ifadesinde Muhammed Ekrem, "Bugün Allah ve O'na inananların dışında, ne kadar büyük bir pir, derviş veya âlim olursa olsun, dinsel delillerin dışına çıkan hiç kimseyi dinlememeleri gerektiğini düşünmekteyim. Çünkü bu, tamamen İslâm karşıtı bir öğretilerdir." Mustafa Çarit adlı eserinin bir başka yerinde Ekrem Han, Hinduların Vedik edebiyatıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Şüphesiz ki Tanrının huzurundan toplanan Vedalar'ın bu ülkenin büyük adamları aracılığıyla zamanında ve düzenli bir şekilde vahyedildiği söylenebilir. Ama ondan sonra Vedaların düzenlenmesinde pek çok değişiklik oldu ve şu anda bunları dinî kutsal yazılar olarak adlandırmak mümkün değildir. Bunların hepsi asılsız içeriklerle doludur." ⁹³ Aslında Mustafa Çarit'in asıl

⁹¹ Han, *Mustafa Çarit* Kitabın Kaynakçalarından.

⁹² Han, *Mustafa Çarit*, 21-22.

⁹³ Han, *Mustafa Çarit*, 140.

özelliği sadece tarihi olayları tahlil etmesi değildir. Mevlânâ Ekrem Han'ın çıkarı açan başarısı, sahih kaynaklardan gelen güvenilir hadis kitaplarında anlatılan Hz. Peygamber'in hayatına dair olayları, Kur'an ve Sünnet'in sınamasıyla doğrulaması idi. Burada da amacı, hem müslümanların zihninde Hz. Peygamber'in hayatı hakkında yanlış öğretilerin oluşmasına kapıyı kapatmak, hem de sahih hadislerde rivâyet edilen yanlış bilgiler sebebiyle Hz. Peygamber'in hayatını kâfirlerin kaleminde alay konusu yapmaktır.

1.3.4.2.2. Ekrem Han'ın Siyer İlmine İlgisi

Hz. Muhammed (s.a.v), dünyanın en büyük liderlerinden ve devrimcin de biri olmuştur. Ancak siyer ilminde onunla ilgili ciddi hata verilmiştir. Bu hataların, siyer anlatılarında büyük ölçüde yalnızca tarihî metinlere mesela Taberi, İbn Hişam ve Vâkıdî gibi müelliklerin yazdığı tabakât ve siyer yada sîret kitapların daeyandırılmasıdır. Tarihî anlatıların en büyük tehlikesi, bunların hadis gibi saf ve sahih olarak bir kategoriye göre tasnif edilemesidir. Muhammed Ekrem, tarihçilerin anlatılarının körü körüne kabul edilmesinin, Hz. Muhammed'in hayatıyla ve uygulamalarıyla ilgili bazı konularda olumsuzluklara yol açtığını göstermiştir. Bu durum, batılı bilim insanlarının, Hz. Nebinin karakterini bu anlatılarla şişirerek ve tahrif ederek bozmaları gibi olumsuz bir sonuç doğurmuştur. İşte bu nedenle Ekrem Han, Siyer kitaplarındaki tarihî olayları yeniden gözden geçirmiş ve bunları, Kur'ân ve hadis'in sağlam temellerine oturtma işini üstlenmiştir. Sonuç olarak Mevlânâ Muhammed, tarihçilerin yazılarını siyer ilminde Kur'ân ve hadisle bağlantı kurmadan kabul etmenin, çok güvenilir olmadığını belirtmiştir.

Ama onun siyer yazma metod sebebiyle ona karşı düşünenler vardır ki o düşünürler Mustafa Çarit kitabını eleştirmiştir. Onlar iftirası ise, gerek olmadığı halde Mevlânâ'nın bu kitabında hristiyan misyonierlerin doktrinlerine ve Avrupalı yazarlara aşırı önem bulunmaktadır. İslam'ın ve Hz. Nebinin üstünlüğünü kanıtlamak için bu gereksizdir ve anlamsızdır. İslam, içsel güzelliğinin gücüyle kurulmuştur. Bu bağlamda, Mevlânâ Ekrem şöyle demiştir: “Bu değerli biyografisini yeniden yazdığımda, bunlar üzerinde daha dikkatli olursam iyi olur. Ben siyer üzerinde bir kitap yazmak için değersizim, am bu konuda Bengalce dilinde öncülerden biriyim.”⁹⁴ Mevlânâ, Mustafa Çarit ve diğer eserlerinde her zaman yapıcı eleştiri ve yardım aramıştır. Ayrıca birçok kez gazetelere başvurmuştur

⁹⁴ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 144.

eleştiriler halka açık olsun. Eleştiriye karşı onun açıklığı, okuyuculara ve Bengal müslümanlarına karşı entelektüel dürüstlüğünü ve sorumluluğunu bize gösteriyor.

1.3.4.2.3. Mustafa Çarit'ten Bazı Örnekler

Ekrem Han'ın siyer ilmine ilişkin görüşlerini Mustafa Çarit ışığında anlamak için bazı örneklerle bakmak gerekir. Ekrem han, Mustafa Çarit'te bozuk siyer anlatılarına örnek olarak Şakku's-Sadr olayı'nın örneği vermiştir. Bu, Hz. Muhammed'in hayatında görülmüş ve gösterilmiş bir olaydır ve her bir Siyer literatüründe bunun kalbini temizlemek için gerçekleştiği söylenmiştir. Bununla ilgili Muhammed Ekrem, Hz. Muhammed Mustafa'nın kalbinde kirlilik mi vardı? Yahut çocukluğundan itibaren yeterince temiz değil miydi? Nübüvvet mührü gibi sorular sormuştur. Hz. Nebinin göğsünün yarılmasıyla ilgili hadise atıfta bulunan Mevlânâ Ekrem sözüne şöyle devam etmiştir. Şayet Hz. Resûl'un göğsü yarılmış, içinden şeytanî parçalar çıkarılmış ve içine iman yerleştirilmiş ise, o zaman Hz. Nebinin doğuştan masum olmadığı kabul edilmiş olabilir ya da şeytanî etkilerden arınmış olmadığı söylenmelidir. Aksine Hz. Resûl dünyaya şeytanî parçalarla birlikte gelmiş demektir. Aynı şekilde miraç gecesine kadar Hz. Resûl kalbinde iman yok olduğu ya da varsa da eksik olduğu kabul edilmelidir.⁹⁵

Bu anlatının dayandığı rîvayetî kabul etmeyen Ekrem Han, bu sözün Hz. Elçinin sözü olmadığını, aksine Hz. Enas'ın sözü olduğunu dile getirmiştir. Enas bu olayı kendi gözleriyle görmemiştir. Aksine o zamanlar henüz dünyaya bile gelmemiştir. Hz. Muhammed de Mekke'de yaşamaktadır. Enas (r.a.) Medine'de doğmuş ve Efendimiz'in Medine'ye hicret ettiğinde Enas henüz on yaşında bir çocuk olarak yaşamıştır. Hadise göre, Enas bu olayı Ebu Zerr'den duymuştur. Ebu Zerr ise bunu Hz. Resûlden duymuştur. Ancak Ebu Zerr, Hz. Nebinin göğsünün yarılmasının miraç gecesinde gördüğü bir rüya olduğuna dair bir açıklama da yapmıştır. Dolayısıyla Enas'ın kaynağında bahsedilen çocuklukta göğüs yarılma olayı, Ebu Zerr'in açıklamalarıyla çelişmiştir. Ayrıca Enas (r.a.), Rasulullah'ın göğsünde dikiş izlerini kendim gördüm bile demiştir. Garip olan ise başka hiçbir sahabenin bu dikiş izlerini gördüğünü belirtmemiş olmasıdır. Bu nasıl olabilir ki? Bu nedenle, İmam Müslim'e göre, Enas (r.a.) burada hata yapmamış, fakat sonraki raviler yanlış, sürekli bir döngüye evrilmiştir.”⁹⁶

⁹⁵ Han, *Mustafa Çarit*, 243–245.

⁹⁶ Han, *Mustafa Çarit*, 246–248.

Mustafa Çarî'ten bir değer örnek işe bir evladın babasıyla ilgili sorduğu soruyu cehennemde olduğunu söyleneridir. Bu olay, Müslüm'de yer almıştır. Ekrem Han, bu mesele üzerine de eğilmiştir. Müslim'e göre Hz. Nebi, bir sahabiye "Babanız Cehennem'dedir," demiştir. Bunu duyan sahabe şaşırılmıştır. Hz. Elçi, onu teselli ederken "Panikleme! Benim babam da Cehennem'dedir." demiştir. Her ne kadar bu, Müslim'de geçen bir hadis olsa da muhaddisler bunu kabul etmemiştir. Çağdaş İslâm âlimi Dr. Yusuf el-Karzâvî (ö. 2022), Rasulullah'ın babasının cğahiliye döneminde tek tanrıya inanan bir kimse olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, nübüvvet görevi henüz Hz.Nebiye verilmemiştir. Kur'ân'da Allah, "Hiçbir kavmi elçi göndermeden cezalandırmam" gibi bazı âyetler indirmiştir.⁹⁷ Ekrem Han'a göre bu hadis, doğru olmamakla birlikte geçerli değildir. Ayrıca, Celaleddin Süyûtî, bu konuda dört ayrı kitap yazmış ve Hz. Elçinin ebeveynlerinin cennette olduklarını ispatlamıştır. Buhârî'de, Hz. İbrahim'in üç kez yalan söylediğine dair bir hadis yer almıştır. Bu hadis ile ilgili olarak Ekrem Han, Râzî ve el-Kebir'inden "Bir hadis ravisini yalancı kabul etmek, Hz. İbrahim'i (a.s.) yalan söyleyen bir elçi olarak adlandırmaktan çok daha güvenlidir," bu alıntı alarak yukarıdaki gibi kendi görüşünü ortaya koymaktadır.⁹⁸

Mevlânâ Muhammed böyle bir çok konuda çok net olmuştur. Eğer Buhârî veya Müslim hadisleri birbirleriyle çelişiyor ya da yerleşik gerçeklerle uyuşmuyorsa, İmam Buhârî veya İmam Müslim'in otoritesini sorgulamak aptallıktır olacaktır. Bu izâh etmek adına Ekrem Han, Buhârî'den bir örnek vermiş ve "Buhârî'ye göre Bedir savaşında Hubey'in (r.a.)Amer'i öldürdüğü kabul edilmektedir." demiştir. Ancak tarihî gerçek şu ki, Hubey bedir savaşından çok önce ölmüştür. Bu, hadisin doğru olmadığına delil olmuştur. Fakat İmam Buhârî'nin bundan habersiz olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. O, mutlaka bu durumunun fardın olmuştur. O zaman neden yanlış bilgi vermiştir? İşte burada Buhârî'nin güvenilirliğinin aşırı kimliği ortaya çıkmıştır. O, kaynağından veya râvisinden duyduğu şeyleri yazmış ve kendisi hiçbir ekleme veya eksiltme yapmamıştır. Buhârî'nin sadakatine dair işte bu tür benzersiz örnekler nedeniyle müslüman ümmeti, onu muhaddis olarak taçlandırmıştır.⁹⁹ diyerek Ekrem Han kendi görüşünü beyan etmektedir.

⁹⁷ İsrâ Suresi 17/15.

⁹⁸ Han, *Mustafa Çarî*, 70–72.

⁹⁹ Han, *Mustafa Charit*, 32–43.

1.3.4.3. Kur'ân'a Dönüş Adlı Makalesi

Muhammed Ekrem, İslâm'ın bazı konularıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapmış. Bunlarda Bengal ülkesinde oluşan ve İngiliz sömürgeciyle kronikleşen meseleler incelenmiştir. *Kur'ân'a Dönüş* adıyla yazdığı makalesi bu amaçla yapmış olan çabalar dan biridir. Bu makalede Ekrem Han, mezhebe dayalı İslâmî anlayışın yayılmasına ve ulemâ arasında mezheplere bağlı ihtilaflarına karşı bazı eleştirilerde bulunmuştur. Müslümanların artık Kur'ân'ın gerçek anlamını anlamaktan uzaklaştıklarını, bunun yerine hadis, fıkıh ve diğer ilim dallarına odaklandıklarını vurgulamıştır. Kur'ân'ın mesajlarını yaşatmaya istekli olmayan müslümanların buna haksızlık ettiğini belirtmiştir. Kur'ân'ın köklerine döndüklerinde, adil bir toplum kurma konusunda başarılı olacaklarını ifade etmiştir.¹⁰⁰ Han, bu makaleyi Hac ziyaretindeki deneyimlerinden sonra yazmıştır. Dolayısıyla, bu makale Ekrem Han'ın deneysel bir araştırması olarak kabul edilebilir.

Bu yazıda, Hac ile Mekke ve Medine merkezli dini faaliyetler aracılığıyla manevi bağların yansımaları sorgulanmıştır. Makalesinde şöyle yazmıştı: “Bugünlerde farklı ülkelerden âlimler Harem-i Şerif'te dersler vermeye başladılar. Kimisi Buhârî, kimisi Muvatta, kimisi Fıkıh, kimisi de dil bilgisi ve belagat dersleri veriyor. Yüzlerce müslüman bu derslerden zevk alıyor. Ama ne yazık ki ben bu derslerde oturmaktan özel bir zevk veya tatmin alamadım. Bunun başlıca sebeplerinden biri de tüm hocaların mezhep zihniyetiyle dolu olması, çoğu zaman tüm yeteneklerini kendi düşünce ekollerini savunmakla heba etmeleridir. Bölünmeyi ortadan kaldırmak, haccın büyük eşitlemesi, dünya müslümanlarının uyumunu sağlamak için kiblesi haline getirilen Kabe'nin gölgesinde oturup iğrenç mezhepçiliğini güçlendiriliyor. Bunu görünce insanın içi parçalanıyor! Öyle dayanılmaz ki! Bunu hocalarla birkaç kez tartıştım.” Makalede ek olarak müslümanlar arasındaki adaletsizliği de eleştirmiştir. Ona göre, Kur'ân öğretiminin yokluğunun, özellikle adaletin yokluğunun tüm adaletsizliğin ana nedenidir. Ama yine de ilim yolculuktaki olan öğrencilerin çoğunun zamanlarının tamamını Kur'ân öğrenmekle değil de ek kitaplarla harçmaktadır diye Ekrem Han onlara da eleştirmiştir.¹⁰¹

¹⁰⁰ Abu Jafar (ed.), ‘Muhammad Akram Khan (Back To The Qur'an)', *Maulana Akram Khan* (Dhaka, Bangladesh: Islamic Foundation Bangladesh, 2001), 418–420.

¹⁰¹ Jafar, ‘Muhammad Akram Khan (Back To The Qur'an)', 419–420.

1.3.4.5. Sömürgeciliğin Nusrânîliği Yaymasına Karşı Yazılar

19. yüzyılın başlarında nasrânî misyonerler arasında William Carey (1761-1834), Joshua Marshman (1768-1837) ve William Ward (1769-1823) gibi isimler Hindistan’da en plana çıkmıştır. Bunlar, Nusrânîliğin üstünlüğünü, vaazlarında dile getirmiş, İslâm’a karşı eleştiriler oluşturmuş ve müslümanları dinlerrinden döndürmek için büyük çaba sarf etmiştir. Aptal ve ahmak bazı müslümanlar onların manalarına karışmış ve İslâm’ı bırakarak nasrânîliğe geçmiştir. Bu nusrânî misyonerlik faaliyetleri, Hindistan’ın sömürge tarihi boyunca devam etmiştir. Başlangıçta birçok hindu ile birkaç müslüman bu söylemlere ilgi duyarak nusrânîliğe geçmiştir. Süreç ilerledikçe Muhammed Ekrem Han, müslümanları bu eğilimi durdurmaya teşvik etmek ve İslâm olarak yaşamaya yönlendirmek amacıyla, İslâm’ın üstünlüğünü ve nusrânîliğin boşluğunu vurgulayan çeşitli makale ve risaleler yazmıştır. Bu bağlamda 1915’te *Asıl İncil Nerede?* Adıyla bir makale yazmış, daha sonra *İsâ Masum Muydu?* adlı eserini kaleme almıştır. Bu kitap, nusrânîliğin müslümanlara karşı hoşgörüsüzlüğünü göstermek amacıyla yazılmıştır. Bu eser, müslümanları nusrânîliğin yolsuzlukları hakkında bilgilendirmeyi hedeflemiştir.¹⁰²

Misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla nusrânîliğe geçiş, İngiliz sömürge yönetimi altında nispeten yaygınlaşmıştır. Misyonerler ve Hristiyan din adamları, Hindistan halkı aldatmak adına Hz. Muhammed’in (s.a.v) günahkar olduğunu kanıtlamak için boşuna girişimlerde bulunarak birçok kitap yayınlamıştır. Han, *İsâ Masum Muydu?* adlı kitabın yardımıyla, nusrânîliğin din adamları tarafından İslâm’a ve müslümanlara karşı atılan tüm iftiraları çürütmüştür. Bu çalışmalar aracılığıyla, Ekrem Han İslâm’ın yanlış yorumlanmasını ve anlamasını durdurmak için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmıştır. Bu onun karşılaştırmalı dini analiz üzerinde çalışacak kadar uzman olduğu tamamen açıklamaktadır.

1.3.4.6. Bengal’in Sosyal Tarihiyle İlgili Eserleri

Mevlânâ Ekrem Han, Bengal müslüman toplumunu uyandırma gibi büyük bir sorumluluğu üstlenmiştir. Bütün edebi eserlerini, toplumsal ve dini sorunları çözme yolları üzerine yazmıştır. Bengal’in Sorunları ve Çözüm Önerleri ve müslüman Bengal’in Sosyal Tarihi isimli bu iki kitap, Bengal müslüman toplumu için büyük bir hazine olarak değerlendirilir. İlkinde, toplumda hakim olan yanlış fikirlere karşı İslâm’ın görüşlerini dört

¹⁰² Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 151–152.

ana konu etrafında vurgulamıştır. İkincisinde, Bengal müslüman toplumunda var olan bid'at âdetleri, din adına yaygın olan pagan gelenekleri ve toplumsal tarihi üzerinde tartışmalar yapmıştır. Her iki kitap da Bengal edebiyatına ve Bengal müslüman entelektüel dünyasına eşsiz katkılarda bulunmuştur.

1.3.4.6.1. Bengal'in Sorunları ve Çözüm Önerleri Kitabı

Mevlânâ Muhammed Ekrem, Bengal'in batıl inançlarla yoğrulmuş müslümanlarını Kur'an-ı Kerim'i yeni bir bakışçışıyla yorumlamak ve akl öne alarak bu inançlardan kurtarmayı hedeflemiştir. *Pir Puja*¹⁰³ ve *Türbe Puja* gibi batıl inançlarla uğraşan Bengal müslümanlarını, din konusunda daima bilinçlendirmeye gayret etmiştir. Ayrıca İslâm adına birçok geleneksel doktrine karşı güçlü bir duruş sergilemiştir. 1931'de *Sorunlar ve Çözümler* adlı eserini yayımlamıştır. Bu kitabında Kur'an ile hadislerden yararlanmış, müslüman toplumunda var olan sosyal önyargıların kaldırması için uğraşmış ve bu aşağılık sisteminin yok edilmesiyle uğraşmıştır. Ayrıca müslümanların kendi hakları konusunda farkındalık kazanmalarından da bahsetmiştir.¹⁰⁴ Bu kitapta bazı güncel konuları ele almakta. Kitap, İslam'da kadınların onuru ve hakları, müzik ve İslam sorunu, resim ve faiz sorunu olarak dört bölümden oluşmaktadır. Han, kitabın girişinde, "Bu eser, İslam'ın günümüzde geçerliliğini yitirdiği iddiasını çürütme sorumluluğuyla yazılmıştır." ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁵ Bu yazıları önce Haftalık Muhammedi gazetesinde makaleler halinde yazmıştır, daha sonra bunları kitap halinde yayımlamıştır.

Kadının onuru konusunda ise şunları söylemişti: "yüzyıllar boyunca kadınlar acımasızca ihmal edilmiş ve İslam öğretileri bu kadını yerden kaldırıp onu şeref ve şan kaidesine yerleştirmiştir."¹⁰⁶ Hz. Peygamber (s.a.v) dönemindeki müslüman kadın âlimlerin katkılarını vurguladı ve günümüz müslüman kadınları arasında karşılaştırmalı bir tartışma yürütmüştür. Ona göre, müslüman kadının bedensel ve ruhsal değer ve kıymetinin ihmal edilmesi, günümüzde müslüman toplumunun gerilemesinin sebebidir.¹⁰⁷ Mevlânâ'nın bu kitabı, modern çağın sorgulanması ışığında özellikle önemlidir. Kitap bpyunca toplumsal ve

¹⁰³ Puja sözlüğü, köken olarak Sanskritçedir. Hinduizm, Budizm, Jainizm ve Sihizm gibi Güney Asya kökenli dinlerde ibadet, saygı sunma, kutsama veya adanmışlık eylemi anlamında kullanılmıştır.

¹⁰⁴ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 127; Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 110.

¹⁰⁵ Muhammed Ekrem Han, *Problems & Solutions (Sorunlar ve Çözümler)* (Calcutta, India, 1939), Giriş.

¹⁰⁶ Han, *Problems & Solutions (Sorunlar ve Çözümler)*, 2.

¹⁰⁷ Han, *Problems & Solutions (Sorunlar ve Çözümler)*, 50.

kültürel alanlarımızdaki İslam öğretilerinden bazıları hakkında uzun bir tartışma olmuştur. Çünkü bu konular muhafazakârlar ve modernistler arasında bir takım engeller yaratmıştır. Mevlânâ bu kitabı yazmış ve görüşlerini hakim fikirlere karşı büyük bir cesaretle sunarak muhafazakârlar ve modernistler arasındaki farklılıkları çözmeye çalışmıştır. Tüm bu konuları, ne zaman, hangi koşullar altında ve hangi bağlamda geçerli veya geçersiz dini görüşler oldukları ışığında ayrıntılı olarak tartışmıştır.

1.3.4.6.2. Müslüman Bengal'in Sosyal Tarihi

Muhammed Ekrem Han, 94 yaşındayken *Müslüman Bengal'in Sosyal Tarihi* adlı bir kitabı kaleme almaya başlamıştır. Bu kitapta müslüman Bengal'in sosyal tarihini, Arapların ve İslâm'ın Hindistan'a gelişini Bengal bölgesinde İslâm'ın entegrasyonunun sonuçlarını, Bangladeş'in eski tarihini ve yabancı Aryanlara¹⁰⁸ karşı tutumlarını incelemiştir. Ayrıca Bengal halkı üzerinde budizm, caynizm ve vaishnavizm ile nasrânîliğin etkisini ve yayılmasını, Bengal dilinin kökenini ve gelişimini ile ve dilin bozulmasını da tetkik etmiştir. Ayrıca Bengal'in sosyal hayatını, dinî uygulamalarını, kendinî koruma mücadelesini ve bu konularda yaşadıkları zorlukları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kitap, modern Bangladeş'i ve kültürünü anlamak için derinlemesine yapılmış ve yeri henüz doldurulamamıştır.¹⁰⁹ 26 bölüme ayrılmış bu kitapta, müslümanların Hindu tanrılarını ve inançlarını kabul etme biçimini müslüman Bengal'in gerilemesinin temel nedeni olarak tanımlıyor. Bunun etkisi, özellikle edebiyat ve folklorda o kadar açık ki, çok üzücü, yorumunu yaparak Han şöyle diyor: “Müslüman Bengal, bir aşağılanma uçurumuna düşmüştü ve müslüman dininin analizinde yaratılan derin yaralar bu ibadet şarkısında açıkça görülebilir. Bu ibadet şarkısında, müslüman Allah ve Hindu İşvar (tanrı), Hindu Kali (tanrıça) ve müslüman Havva, Hindu on iki çoban ile Hz. Musa'nın on iki yoldaşları ve Hindu Puranaları (dini kitap) ve Kur'ân aynı veya eşdeğer olarak gösterilir. Hindu tanrıçalarına müslüman peygamberler denir. Sri Chaitanya, Hazreti Muhammed'in (s.a.v) bir enkarnasyonu olarak vaaz edilir ve tüm Hindu tanrı ve tanrıçalarına ibadet edilir.”¹¹⁰

¹⁰⁸ Tarihsel ve dilsel olarak aryan veya arya kelimesi Hint-İran halklarını tanımlamak için kullanılmıştır.

Ancak zamanla bu terim Hindistan'daki Hinduların üst kesiminde olanlar için kullanılmıştır ve başlanmıştır ve özel olarak müslümanları aşağılanmayı amaçlamıştır.

¹⁰⁹ Mevlânâ M. E. *Social History of the Bengali Muslims* (Dakka: Oitijjhya, 2002), 9.

¹¹⁰ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 129–133.

Mevlânâ bu kitapta batıl inançların ve İslam karşıtı fikirlerin müslümanlar arasında yaygınlaşmasının birçok sebebinden bahsetmiştir. İslam karşıtı fikirlerin Bengal müslüman toplumuna esas olarak Fars edebiyatı yoluyla girdiğini söyler. Durumun tartışıldığı dönemde Farsça, Bengal müslümanlarının mahkeme veya resmi dili idi. Bengal müslüman toplumu bu dili sosyal dilleri olarak benimsemiş ve orta ve üst sınıf müslüman toplumu da bunu eğitim ve kültürleri için bir araç olarak benimsemiştir. Günümüzde Bengal müslümanlarının sorunlarının tarihini anlamak istiyorsak bu kitaba bir alternatif hayal etmek imkansızdır. Bu değerli bilgi kaynağının daha geniş kitlelere duyurulması gerekiyor ki aynı konu hakkında tekrar tekrar konuşmaya gerek kalmasin, bunun yerine belirlenen sorunlar ışığında çözümler bulunabilsin.

1.3.4.7. Sömürge Dönemi Siyasetiyle İlgili Makaleleri

Çeşitli gazetelerin yayıncısı ve editörü olarak Mevlânâ Ekrem Han, bu gazetelerde farklı tartışmalı ama önemli konularda düzenli olarak yazmaya devam etmişti. O zamanın talebine göre, gazetecilik yoluyla entelektüel bilinç o bölge için çok popüler ve elverişli olmuştur. Bengal müslümanlarının canlanmasının aciliyeti, müslümanların siyasi ve sosyal hakları, hindular ve müslümanlar arasındaki toplumsal uyum vb. hakkında birkaç makale yazmıştır. Makalelerinden bazıları bu başlık altında incelenecektir.

Mevlânâ Ekrem Han, eserlerinin büyük bir kısmında Bengal'in sömürge döneminde Hindu toplumu tarafından Bengal müslümanlarına uygulanan siyasi baskılar anlatmıştır. Müslümanları bu konuda yönlendirmiş ve çıkarları koruma çabası götürmüştür. İngilizlerin siyasi politikaları sayesinde hindular Hindistan'da çok büyük kazanımlar elde etmiştir. Ancak, Müslümanlar bu konuda geride kalmıştır. 1927 yılında İngiliz hükümeti, Hindistan'ın gelecekteki yönetimini belirlemek amacıyla gerçekleşecek seçim için Simon komitesini kurmuştu. Bengal vilayet konseyindeki farklı topluluklara nüfuslarıyla orantılı olarak müslümanlar için seçimde koltuk tahsis edilmesi istenmiştir. Bunu Bengal müslüman liderler onlardan talep etmiştir. Ancak bu talebe, hem hindu ve hem müslüman liderler tarafından karşı çıkmıştır. Onlar, müslümanları azınlık olarak göstermeye hedeflemiştir. Bunun için *“Bengal'deki müslümanlar, hindulardan biraz daha kalabalık olabilir, ancak gerçekte bu sayı çok önemsizdir. Çünkü yetişkin müslüman erkek ve kadın sayısı, yetişkin hindu erkek ve kadın sayısından daha azdır”* şeklinde propaganda yapılmıştır. Bu durumda Mevlânâ Muhammed Ekrem Han, *Matematik ve Demokrasi* adlı siyasi makalesini yazmıştır. Burada

hindu propagandasının boşluğunu kanıtlamaya çalışmıştır. O dönemdeki hindu-müslüman demografik istatistiklerini tartışmış ve Bengal'deki yetişkin olmayan müslüman erkek sayısının, gerçek sakinler olarak 418,595'ten fazla olduğunu belirtmiştir.¹¹¹

Ekrem Han, bu dönemde bir de *Abdur Rasool* adıyla bir makale yayınlamıştır. 1928 yılında yayınlanan yıllık Muhammedi gazetesinde yer alan bu siyasi makalede Muhammed Ekrem müslümanları aktif olarak siyasi faaliyetlere katılmaya teşvik etmiştir. Burada siyasi görüşlerini, müslümanların aktif olarak siyasî hayata katılmasının veya katılmakta zaaf göstermesinin olası olumsuz sonuçlarına işaretlemiştir. Mevlânâ Muhammed, bu siyâî makalesinin bir yerinde “Öz saygı, insanın özgürlüğünden yoksun olmasının asıl sebebidir. Gerçek öz saygıdan kalbinde bir katre bulunan kimse, kendisini ve milletini yabancı bir ülkenin egemenliğine bağlı görerek hareketsiz kalamaz. çünkü ezilenlerin, mazlumların ve düşkünlerin özgürlüğü için her zaman özlem duyar ve kurtuluşun yollarını arar.”¹¹²

Çeşitli siyasi makalelerinde Mevlânâ Muhammed, müslümanların oy haklarını artırmanın çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Bengal'deki müslümanların nüfus açısından çoğunlukta olduğunu göz önünde bulundurmuş ve oy sayısının artırılmasının müslüman çıkarlarını siyasette korumanın başlıca yolu olacağını düşünmüştür. Bu nedenle 1929'da çoğunlukla toplumsal çıkarları temsil etmeye başlayan bağımsız seçim taleplerini desteklememiştir. Bengal'deki çoğu müslüman lider bağımsız seçimler talep etmiş ama Mevlânâ Ekrem, bunu karşı çıkmıştır. *Karışık ve Bağımsız Seçimler* adlı makalesinde “...bizim görüşümüze göre bağımsız seçimler, sadece müslüman toplumu için gereksiz değil, aynı zamanda felakettir... Biz, Bengal müslümanlarına koltuk tahsis edilmesine de derinden karşıyız.” Mevlânâ Muhammed, karışık seçimlerde müslümanların nüfus oranına göre çok daha fazla koltuk kazanacağını öngörmüş ve tespit etmiştir. Ama bunu, diğerler liderler anlatamamıştır.¹¹³

Muhammed Ekrem Han, müslümanları politik mücadelenin içerisine katılmaya teşvik etmek amacıyla birçok siyasi kitap kaleme almıştır. 20 Eylül 1930 tarihindeki Surma Vadisi Müslüman Konferansı'nda Ekrem Han, başkan olarak seçilmiştir. Han, bu konferansta 23 sayfalık büyük bir konuşma yapmış ve müslümanları tüm şüpheleri ortadan kaldırarak

¹¹¹ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 110.

¹¹² Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 108–109.

¹¹³ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 111–112.

müslümanları anti-Britanya mücadelesine katılmaya çağırmıştır.¹¹⁴ Muhammed Ekrem, 1935 Hindistan Yasası kapsamında Bengal’de 1937’de yapılacak olan vilayet seçimleri önemsemiştir, bunu yazılarında da dile getirmiştir. O, bu seçimlerde önceki dönemlere kıyasla müslümanların siyasi haklarına daha fazla önem verilmesini sağlamıştır. Ekrem Han, bu fırsatı Bengal’deki müslümanların siyasi durumuna uyum sağlama gerekliliğini vurgulamak amacıyla *müslüman Bengal’deki Siyasi Durum* başlıklı makalesini yazmıştır. Makalede Bengal’deki tüm müslümanların, Müslüman Birliği’nin liderliğinde birleşmeleri gerektiğine dikkat çekmiştir.¹¹⁵

İngilizler, 1935 Hindistan Yasası’yla toplumsal bölünmeyi yasal hale getirmiştir. Burada hindulardan da protestolar yükselmiştir. Önde gelen hindular, İngiliz-Hindistan’ın Bakanı Lord Zetland’a sundukları bir dilekçede rejimin müslümanlara karşı taraflı olduğunu iddia etmiştir. Bu bağlamda Muhammed Ekrem, hindu dilekçelerinin kamuoyu ve hükümet tarafından yanıtıcı olmaması için *Hindu Anıtı* başlıklı siyasi makalesini kaleme almıştır. Burada müslümanlara karşı yapıldığı iddia edilen taviz verme suçlamalarını çürütmeye çalışmıştır. Aynı konu üzerine *Toplumsal Sorunlar ve müslümanların Suçları* başlıklı bir makale daha yazmıştır. Burada da müslümanların artan siyasi haklarına karşı hinduların itirazlarını değerlendirmiştir. Yine asıl olarak hindulara oranla müslümanlara yapılan sosyal-siyasi haksızlıkları vurgulamıştır.¹¹⁶

Bu bağlamda 1937 yılındaki vilayet seçimlerinde Bengal’deki müslümanların tüm Hindistan Müslüman Birliği’ne olan bağlılıklarını kuvvetlendirmeleriyle ilgili çağrılarını yanıt buluştur. Seçim sonrasında 1937’den 1947’ye kadar müslüman Birliği’nin gücünü artırmak, müslümanların dayanışmasını sağlamak ve Bengal’deki müslümanların çıkarlarını korumak amacıyla birçok siyasi makale yazmıştır. Bunlar arasında *Huq Saheb Hangi Yolda?*, *Kurtuluş Kampanyası ve Sirajganj Konferansı Hakkında* gibi makaleler,¹¹⁷ dikkat çekmiştir. Mevlânâ Muhammed edebî çabaları her türlü takdiri hak etmektedir. Mevlânâ Muhammed’in, Bengal’deki müslüman siyasetinin kriz dönemlerinde yazdığı makaleler, bölgedeki müslümanlara çağdaş siyasi bir yön verme konusunda önemli bir etkiye sahip olmuştur.

¹¹⁴ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 109.

¹¹⁵ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 113.

¹¹⁶ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 108–112.

¹¹⁷ Rahman, *Maulana Akram Khan in Bengali Politics*, 113.

1.3.4.8. Ekrem Han'ın Dinî Görüşleri ve Eğitimle İlgili Eserleri

Kişisel hayatında dinî görüş ve reform konusunda Ekrem Han'ı yönlendiren ve etkilenen isimler olmuştur. Bunlar arasında İbn Teymiye, İmâm-ı Rabbânî, Muhammed b. Abdülvehhâb ve Sir Seyyid Ahmed Han söylenir. Ayrıca o dönemde müslüman birliği içeren Pan-İslâmîzm'in taraftarı olan Han, Cemâleddin Efgânî'den de etkilenmiştir.¹¹⁸ Bu etkilenmesi yazdığı yazı ve makalelerde ele aldığı konuları değerlendirmede dindini göstermiştir. Etkilendiği hindulu, İslâm tarihinde hep aktif olan, mucadale eden ideoloji sühîhi ve derdi olan ulemadan seçilmiştir. Bu da Muhammed Ekrem'in yazılarını ve konuşmalarını etkilenmiştir.

18. yüzyılın ortalarında Hindistan'daki müslümanlar 2 gruba ayrılmıştı. Bunlardan biri İslâmî Fıkıh okullarını taklit yapan gelenekçiliği grup, diğeri ise sömürge otoritesine karşı yumuşak perspektif gösteren modernist düşünce benimsemiştir. Ekrem Han bu iki gruptan biri seçmeden İslâm'ın dengesini korumak için orta yolu izlemiştir. Bu yüzden edebî eserlerinde Şah Velîyullah ve Sir Seyyid Ahmed'in yazılarının tesiri görölmektedir. Velîyullah, Britanya Hindistanı'ndaki İslâmî reform hareketinin öncüsü olmuştur. Seyyid Ahmed ise, müslüman hintliler arasında modern entelektüel hareketin öncüsü kabul edilmiştir. Ekrem Han, kendi aile geleneği olarak ehl-i hadis hareketi ve Şah Velîyullah'ın düşüncelerinden ilham almıştır.¹¹⁹ Sonraki yaşamında bu ilham, edebî eserlerinde aktif olarak görölmüştür. 1930'da Allahabad'daki Tüm Hindistan Müslüman Birliği Konferansı'nda Allama İkbal ile görüşme imkanı bulmuştur,¹²⁰ ancak ne kadar etkilendiği veya İkbal ile olan etkileşimi hangi düzeyde olduğına dair net bir bilgi elde edilememiştir. Bengal müslümanların entelektüel hareketin rasyonel gerekliliği konusunda Ekrem Han, Seyyid Ahmed Han'dan ilham almıştır ve kendi tefsirinde ve kitaplarında Ahmed Han'dan çok bahsetmiştir.¹²¹

Aktif siyasi lider ve sosyal reformcu olarak Ekrem Han, Bengal'in diğeri çağdaşlarda iletişim kurmuştur. Siyasi faaliyetleri arasında Hindistan'ın ünlü Ali kardeşleriyle ilişki kurmuştur. Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler, Hint yarımadasının özgürlük hareketinin

¹¹⁸ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 89, 140; Rahman, *Postmodern Muslim Mind*, 27.

¹¹⁹ Fahmid-Ur Rahman, *Postmodern Muslim Mind* (Dhaka, Bangladesh: Bangla Shahitto Porishod, 2010), 27.

¹²⁰ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 346.

¹²¹ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 302.

en önde gelen isimler arasında yer almıştır. Yine Ekrem Han, Cittaranjon Das ile de iletişim sağlamıştır. Bu, Bengal'in bağımsızlık hareketine önünlük etmiştir. Hindularla müslümanlar arasında güçlü siyasî iletişim kurmak için hayat boyu çalışmıştır. Hindistan Milli kongreninde aktif bir rol oynamıştır. Çittaranjan Das, Jinnah¹²², Bhashani¹²³, A.K. Fazlul Haq¹²⁴ ve daha birçok kişiyle yakın bağlantılar kurmuştur. Sosyal reform çalışmaları için Monirujjazamn İslâmabadi, Abdullahil Baki, Abul Kalam Shamsuddin ve Abul Mansur Ahmad gibi birçok ulema ve siyasî liderle birlikte çalışmıştır.¹²⁵

Mevlânâ Muhammed Bengal müslümanlarının yüksek eğitim olması için bir İslâm üniversitesi kurulmak ve fon toplamak için muazzam bir faaliyetler yürütmüştür. Üniversiteyi kurmak için 1919 yılında Anjuman-e Ulama-e Bengalden meslektaşlarıyla birlikte Bengal'in ileri gelen soylu ailelerden, akademisyenlerden ve hayırseverlerden destek almayı başarmıştır. 1924 yılı içinde açmayı planladığı üniversiteyi eyalet yönetiminden gelen yetersiz destek nedeniyle gerçekleştirilmemiştir.¹²⁶ 1949da Pakistan Hükümeti Doğu Pakistan için Doğu Bengal Eğitim Sistemi Yeniden Yapılandırma Komitesi'nin sekreteri olarak seçildiğinde uzun zaman sonra, tekrardan eğitim için çalışma fırsatı elde etmiştir. 1952de komite raporunu yayınlanmış ve bu raporda Dakkada bir İslâm Üniversitesi açılmasını önermiştir.¹²⁷

Mevlânâ Ekrem Han, Hint Yarımadası tarihinde müslümanları ingilizlerin sömürge yönetiminden korumada öncü rol oynayan önde gelen isimlerinden biridir. Yaklaşık yüz senelik ömrü boyunca tüm faaliyetlerini müslümanların yararına yürütmüştür. O, müslümanların kimliklerini unutmak zorunda kaldıkları sömürge döneminde çok önemli bir rol oynamıştır. Onun tarafından yayınlanan çeşitli dergiler, edebiyatlar, denemeler, siyasi faaliyetler ve Kur'ân tefsiri müslümanların kimliklerini yeniden kazanmalarına yardımcı olmuştur. Müslümanların ingilizlerin dayattığı yabancı dilleri bilmemeleri nedeniyle hiçbir konuda bilgi edinmeleri mümkün olmamıştır. Mevlânâ Ekrem Han, müslümanların

¹²² Pakistan'ın kurucusu ve ilk genel valisi. Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir liderdi.

¹²³ Bengal müslüman kimliği inşa etme konusunda uğraşan bir lider idi. Bangladeş'in bağımsızlık hareketinde önemli rolü oynadı.

¹²⁴ Hindistan'ın Bengal eyaletinde önemli bir politikacıydı, Bengal'deki müslümanların haklarının savunucusu olarak tanındı.

¹²⁵ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 67–69, 357.

¹²⁶ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 355–357.

¹²⁷ Muazzam Hussain Khan, "Education Commission – Banglapedia" (Accessed 13 September 2023); Sattar, *A History of Madrasa-i Alia*, 206; Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 357.

geçmişlerini unutarak öz kimlik eksikliğinden muzdarip oldukları bir dönemde, müslümanların kendi kimliklerini anadilde, yani Bengalce’de bulmalarına yardımcı olmalarında büyük katkı yapmıştır. Sömürge yönetimi sırasında böylesine üstün bir insanın rolünü hatırlamak, günümüzdeki dönem için çokça geçerlidir. Eserleri, günümüzde bile toplumsal ve ulusal değişimin çeşitli alanlarında önemli katkılar sağlamaya devam etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSÎRU'L-KUR'ÂN'INDAKİ YORUM METODUNUN ÇEŞİTLİ AÇILARDAN İNCELENMESİ

2. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Tefsîru'l-Kur'ân 'ındaki Yorum Metodunun Çeşitli Açılardan İncelenmesi

Ekrem Han'ın çalışmasından önce Bengal'de ve Bengalce dilin de yapılan tercüme, meal ve tefsir çalışmaları olmuştur. Bu sebeple öncelikle Bengal'de ve Bengalce dilinde yapılan tefsir çalışmalar faaliyetlere odaklanılmıştır. Muhammed Ekrem'in tefsirinin daha iyi ve detaylı incelenmesine zemin hazırlanmış. Bu anlamda toplumsal bir ihtiyaçtır. Âlim, bu ihtiyacı gören ve topluma karşı görevini yerine getirendir. Mevlânâ Muhammed, bu yorumluluğu yerine getirmiştir.

2.1. Bengalce Kur'ân Çalışmaları, Tercüme ve Tefsir Faaliyetleri

Bangladeş dünyanın en yoğun nüfuslu müslüman ülkelerinden biridir ve Bengalce,¹²⁸dünya genelinde en çok konuşulan yedinci dildir.¹²⁹ Ayrıca yedinci yüzyıldan itibaren İslâm, bu ülkede sosyal, kültürel ve siyasi alanın şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. İslâmî eğitimin Bengal'de köklü bir geçmişi olmasına rağmen, Kur'ân'ın tefsir edilmesi geleneği oldukça yenidir. Bengal'deki İslâmî eğitimde daha çok hadis ve tasavvuf ana rolü üstlenmişken, Kur'ân 'ın tefsiri konusunda çalışmalar ise daha sonraları başlamıştır. Hindistan'da ilk tefsir çalışmalarının ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Bengalce'den önce Farsça ve Urduca'da tefsirler yazıldığı kaynaklarda yer almıştır.¹³⁰ Müslüman Hükümdarlığı döneminde Farsça resmi dil, Arapça ise akademik dil olarak kullanılırken, daha sonra Urduca, elit müslümanlarının ortak dili haline gelmiştir. Dolayısıyla Bengalce'de Kur'ân çalışmaları daha geç bir dönemde başlamış ve bununla ilgili bazı özel sorunlar da yaşanmıştır.

¹²⁸ Bengalce, Bengal halkın anadilidir. Bengal halkı, Batı Bengal ve Doğu Bengal'de yaşamaktadır. Batı Bengal bugünkü Bangladeş ve bu ülke 1971'de bağımsızlığını kazanmıştır. Batı Bengal yani Bangladeş'teki halkın çoğu müslümandır. Doğu Bengal, Hindistan'a ait bir eyalet ve halkın çoğu Hindu Bengallilerden oluşturmaktadır.

¹²⁹ 'What Are the Top 200 Most Spoken Languages?', *Ethnologue (Free All)* (Accessed 24 April 2025).

¹³⁰ Nur Uddin, *Bengalce'de ve Bangladesh'te yapılan Kur'ân ve tefsir çalışmaları* (Konya, Türkiye: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 35.

İlk Bengalce Kur'ân tercümeleri, başlangıçta sözlü aktarım bu konudaki şekilde yapılmıştır. Bunlar, İslâmî edebiyatın bir parçası olarak yapılmıştır. Ancak yazılı eserler, daha sonra yaygın hale gelmiştir. Coğrafi olarak elverişsiz konumu, İslâm eğitimine daha geniş bir anlamda çok daha geç bir dönemde olmuştur. Yine matbaaya erişerek ve sonrasında koloniyal baskılara maruz kalmak, tefsir çalışmalarına daha da geciktirmiştir. Ayrıca Bengalce'de Farsça veya Urduca dışında tefsir yazmanın dine aykırı olduğu inancı da bunu etkilemiştir.¹³¹ 18. yüzyılın sonlarına doğru Bengal'de ciddi bir şekilde Kur'ân çalışmaları başlamış, tefsir yazımı önem kazanmış ve o zamandan itibaren geniş perspektiflerle devam etmiştir. Bengalce'deki tefsir ve Kur'ân çalışmalarının kronolojik gelişimine bakıldığında şöyle bir tabloyla karşılaşılmaktadır. **(1)** Öncelikle bazı çalışmalarda tercüme, süre ve cüz çalışmaları önemsenmiştir. Bunlar, Amiruddin Bosunia, Mevlevi Noimuddin, Dr. Muhammed Şahidullah, Mevlânâ Muhammed Abdur Rahim gibi bilginlerce yapılmıştır. **(2)** Bu dönemde konulu tefsir çalışmaları da yapılmıştır. Bunlara Mevlânâ Muhammed Calal Uddin, Mevlânâ Muhammed Şemsu'l-Hak Doulotpuri, Allama Dilaver Husain Sayedee örnek olark gösterilmiştir. **(3)** Yine, Gayr-i müslimler ve bazı oryantalistlerin Kur'ân Çalışmaları da ilave edilmiştir. Brahmin Bhai Giriş Çondro Şen, Sri Philip Biswas ve Reverend William Goldsack göstermiştir. **(4)** Son olarak tam tefsir çalışmaları da yapılmıştır. Buna Mevlânâ Mohammed Ekrem Han, Şah Kamruzzaman ve Mevlânâ Şemsu'l-Hak Faridpuri örnek olarak göstermiştir.¹³²

Ancak, Bengalce'ye ilk Kur'ân tercümesini kimin yaptığı sorusu her zaman sorulmuştur. Bu soruyu yanıt olarak hindu alimi olan Giriş Çondro Şen'in (1835-1910) ismini ön plana çıkarılmıştır. Başka kaynaklar ise Mevlânâ Noimuddin'in (1832-1909) ilk kurân tercümesini yaptığı iddia edilmiştir. Bir diğer referansa göre ise, Mevlânâ Amiruddin Bosunia, Bengalce'de Kur'ân tercümesi yapan ilk kişi olarak kabul edilmiştir. Sömürge döneminde tefsir ve Kur'an tercümesi alanında önemli rolleri üstlenmiş olanlardan biri olan Mevlânâ Noimuddin, Giriş Çandro Şen, Mevlânâ Abbas Ali (1859-1932), Rev. William Goldsack (1871-1957), Mevlânâ Muhammed Ekrem Han (1868-1968), Kazı Nazrul İslâm (1899-1976) gibi bilginler Bengalce Kur'ân çevirenlerinden zikredilmiştir. Pakistan yönetimi

¹³¹Uddin, *Bengalce'de Ve Bangladesh'te Yapılan Kur'ân Ve Tefsir Çalışmaları*, 36; Mizanur Rahman, *Bengalce Kur'ân-I Kerim Çeviri Çalışmaları Ve Değerlendirmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 70–90.

¹³² Uddin, *Bengalce'de ve Bangladesh'te yapılan Kur'ân ve tefsir çalışmaları*, 34–70.

(1947-1971) döneminde ise, Kur'ân çalışmaları alanında Mevlânâ Eşref Ali Tehânevî (1863-1943), Mevlânâ Muhammed Abdur Rahim (1918-1987), Abdul Mannan Talib (1936-2011) ve Kazı Abdul Vedud (1896-1970) gibi isimler öne çıkmıştır.

Günümüzde Bangladeş'inde, tefsirle ilgili çalışmalar, anayasanın laik ilkesinden, İslâmcı fundamentalizmi kontrol etme ve terörle mücadele gibi konularda yaşanan siyasi huzursuzluklar rebobiyle Kur'ân tercümelerinde bazı zorluklarla karşı karşıya gelinmiştir. Ancak tüm bu engellemelere rağmen, Kur'ân merkezli çalışmalar genişlemeye devam etmiştir. Bu dönemde Hafez Müniruddin Ahmed (1964-...), Golam Azam (1922-2012), Mevlânâ Mohiuddin Han (1936-2016), Zohurul Hoque (1926-...), Mevlânâ Delawar Hossain Sayedee (1940-2023), Mevlânâ Habibur Rahman gibi bilginler tefsir ve Kur'ân tercümesi alanındaki çok tanınmış ve önemli âlimler arasında kabul edilmiştir. Bengalce'de tefsir yayınlarının yanı sıra, diğer dillerden çeviriler de yapılmıştır. Özellikle Farsça ve Urducayla, klasik Arapça tefsirler, Bengalce'ye çevrilerek yayımlanmıştır. Arapçadan Bengalce'ye yapılan tefsirler arasında en çok incelenenler, Tefsir-i İbn Kesir, Tefsir-i Taberi, Tefsir-i İbn Abbas, Tefsir-i Kebir, Tefsirü'l-Celâleyn, Tefsir-i Mazheri ve Fi zilali'l-Kur'ân gibileri sayılmıştır. Urduca'dan Bengalce'ye yapılan tefsirler arasında ise en popüler olanlar Tefsir-i Ma'rifü'l Kur'ân, Tefsir-i Osmânî ve Tefhîmu'l Kur'ân'dır.¹³³

2.2. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han'ın Tefsirinin Özellikleri

Ekrem Han'ın tefsiri, Bangal dilinde kısa ama derinlikli bir tefsir olarak kabul edilmiştir. Yine bu tefsir, en iyi Kur'ân çevirisi olarak da kabul edilmiştir. Mevlânâ Muhammed'in tefsiri, kendi döneminin sosyal gerçekliklerine hitap edebilmek için dirâyet ve rivâyetin dengeli bir kombinasyonuna dayandırmıştır. Güney Asya bağlamında Delhi'den Şah Veliyullah, yerel geleneklerle rivâyeti harmanlayarak dönemin sosyal gerçekliklerine cevap veren önemli bir kişi olmuştur. O, rivâyetleri körü körüne kabul etmemiş, onların doğruluğunu ve kendi dönemi için geçerliliğini geçiti açıldan control etmiştir.¹³⁴

¹³³ Bkz. Amit Dey, 'Bengali Translation Of The Quran And The Impact of Print Culture on Muslim Society In The Nineteenth Century', *Societal Studies*, (2012), 1299–1315; Bilgi için bkz. Rahman, *Bengalce Kur'ân-I Kerim Çeviri Çalışmaları Ve Değerlendirmesi*, Birinci ve İkinci Bölümü; Uddin, *Bengalce'de ve Bangladesh'te yapılan Kur'ân ve tefsir çalışmaları*, İkinci Bölümü.

¹³⁴ Zulfıqar Ahmad Kismati, *Philosopher Shah Waliullah Dehlavee and His Thoughts* (Dhaka: Adhunik Prokashani, 2000), 40; Mohammad Abbas, 'Shah Waliullah and Moderation', *Islamic Research Foundation International, Inc.* (Accessed 24 April 2025); Ali Can, 'Şah Veliyyullah Dihlevî'nin El-Fevzu'l-Kebîr Adlı Eserinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı', *Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*, 6/6 (2014).

Veliyullah'ın hem dirâyet hem de rivâyetleri birleştirme yeteneği, onun tefsirini metodolojik olarak daha esnek hale getirmiş ve entelektüel çevrelerde hem gelenekçilere hem de reformistlere hitap edilmesine olarak vermiştir. Mevlânâ Ekrem Han, onun bu yönteminden çok etkilemiş ve kendi tefsir çalışmalarında da bu metodolojiyi uygulamıştır.¹³⁵

Bengal dilinin edebî ve gramer kurallarına ağırlık vererek yazdığı bu tefsirdeki dili, toplumun her sınıftan gelen okuyucunun anlayabileceği niteliktedir. Mevlânâ Muhammed, bu tefsirde ağırlık olarak dinin bazı inanç ve meselelerinin yanlış yorumların doğrulamasına odaklanmıştır. Ayrıca toplumda yaygın olarak anlatılan resullerle ilgili mucizevî hikâyelerin yanlışlığını güvenilir delillerle ispatlamaya gayret etmiştir. Kelimeleri açıklarken Kur'ân'ın başka bir ayetinde o kelimenin kullanılmasına atıf yapmayı itiyat etmiştir. O, böylece aynı kelimenin farklı manalarda kullanılmasına dikkat çekmiştir. Klasik ve modern tefsirlerle beraber Arap dili ve edebiyatı ile sözlüklerden de alıntı yapmıştır. Muhammed Ekrem, bu tefsirin telifinde ve metodolojisinde Seyyid Ahmed Han ve Muhammed Abduh'tan çok fazla faydalanmıştır.¹³⁶

Tefsîru'l-Kur'ân adlı eser, Bengal dilindeki en iyi tefsir, meal ve tercümelerden biri olarak kabul edilmiştir. Ekrem Han'ın tefsirinde kendi döneminin sosyal gerçekliklerini dikkate alınmıştır. Yine yaşadığı çağa hitap edebilmek için dirâyeti ve rivâyeti dengeli bir cazimde kullanmıştır. Mevlânâ Muhammed'in bu tefsiri inceledikten sonra çok rahat, bu tefsirin geleneksel tefsir özelliklerinden bazı açılardan farklı olduğunu söyleyebilir. Zira o, ayetlerin açıklama kısmında kendi siyasi tecrübelerinden bahsetmiştir. Bengal müslümanlar arasında toplumsal olarak var olan yanlış ve hurafe görüşlerinden uzak durmuş ve bunu, mücadelesinin önemli bir unsurunu haline getirmiştir.

Bu tefsirde dikkat çeken bir diğer husus, sûrelere kısa bir girişle başlaması ve nüzul tarihlerine yer verilmemesi olmuştur. Kapsamı itibariyle nispeten kısa olan bu tefsir, okunması ve anlaşılması kolay bir tefsirdir. Ancak eserin zayıf yönlerinden biri, burada hadis kitabının hangi bölümüne atıfta bulunulduğunun ve hangi sayfadan alındığının belirtilmemiş olmasıdır. Bu nedenle hadislerin orijinal kaynağını bulmak, tefsiri üzerinde çalışanları için zorlayıcı olmaktadır.

¹³⁵ Rahman, *Postmodern Muslim Mind*, 27.

¹³⁶ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 138–140.

2.2.1. Tefsirlerdeki İsrailiyâta Dikkat Çekmesi

Mevlânâ Muhammed, tefsirin en büyük çavalarından biri olan isrâiliyata dikkat almıştır. Bu konu, müfessirler için âdefa bir miyor ökusu olmuştur. Zira kimileri Tefsirde çok yer vermiş ve gözıları ise çok az yer vermiştir. Bu bağlamda tefsir metinlerinde yer alan *israilyât* rivâyetlerine odaklanmıştır. Muhammed Ekrem, isrâilî menkıbelerin tefsir metinlerine sızması konusuna dikkat çekmiştir. O, yahudiler arasında yaygın olan deyim ve menkıbeleri, yada kozmolojik bilgileri Kur’ân’ın tefsirine yerleştirmekten çekinmeyen âlimleri eleştirmiştir. Buna örnek olarak burada-- وَأَذْفَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ “Hani sizin için denizi yarmış, sizi kurtarmış, gözlerinizin önünde firavun ailesini suda boğmuştuk.” âyetini verilmiştir.¹³⁷ Bu âyetin tefsirinde, Han, Hz. Musa (a.s.) ile birlikte gelen ben-î isrâilin sayısı dan bahsedilmiştir yine denizi geçip karşı kıyıya geçişle ilgili ben-î isrâil rivâyetlerini ve bu rivâyetleri kullanan müfessirleri eleştirmiştir. Bunun üzerine Hz. Musa’nın Kızıldeniz’i geçmediğini, bilakis Nil Nehri kıyısındaki su birikintilerini gelgit sırasında geçtiğini ve böylece kendini koruyabildiğini ve Firavun’un ordusunun gelgitise sularında boğuldunu ileri sürmüştür.¹³⁸

Ekrem Han’ın Âl-i İmrân sûresinin 45-50 ayetlerinin yorumu da önemli bir tartışmayı hak etmektedir. Ayetlerle ilgili ilgili konular İsa’nın (a.s.) mucizevi işleriyle ilgilidir. İsa (a.s.) annesinin rahminde henüz bir bebekken konuştu mu? bu soru bağlamda Ekrem Han, Tefsir-i Cerir ve Kebir’den alıntı yaparak, 46. ayetteki “ana rahmi (مهـد، كهـلا)” kelimesinin lügat anlamının “bütün kuvveti toplanmış ve gençliği tamamlanmış” olduğunu söylemektedir. O, İsa’nın (a.s.) ergenliğe eriştikten ve peygamberlik aldıktan sonra söylediği sözlerin çoğu bu kelime ile ifade edilmektedir, diye kendine ait farklı bir görüş sunmaktadır.¹³⁹

Sonra kuşların çamurdan yaratılması ve Hz. İsa’nın (a.s.) ölüleri diriltmesi hususunda Âl-i İmrân sûresi 49. ayette Ekrem Han’ın görüşü şudur: “خلق، نفع، تطير، طين أحي الموتى” ifadeleri genel anlamıyla ele alınırsa bu ayetin müteşabih ayetler arasında yer aldığı kabul edilmelidir. En’am sûresinin 102 ve 103. ayetlere, Fatır sûresinin 3. ayete, Cuma sûresinin 62 ve 64. ayete atıf yaparak, Allah’tan başka hiçbir kimsenin yaratmaya gücü yetmeyeceğini,

¹³⁷ Bakara Sûresi 2/50.

¹³⁸ Muhammed Ekrem Han, *Tefsirül Kur’an* (Dhaka, Bangladesh: Khoshroj Kitab Mahal, 2016), 1. Cilt/65–70.

¹³⁹ Han, *Tefsirül Kur’an*, 2016, 1. Cilt/330.

H. İsa'nın (a.s.) çamurdan kuş yarattığına inanmanın ise İslam inancına tamamen aykırı olduğunu söylemektedir.¹⁴⁰

Ek olarak, bu konu ile ilgili Muhammed Ekrem Han böyle bir görüş sunmaktadır, “İsa (a.s.) dini tebliğ etmek için üç yıllık peygamberlik hayatında birçok metafor kullanmıştır. Bu nedenle, çamurdan bir kuş yapıp üzerine üfleme ve körlere görme yeteneği kazandırmak metaforik bir anlamda alınmalıdır.” Han, bunların dışsal anlamlar olarak alınmasına karşı çıkıyor ve kanıt olarak İsrail geleneklerini kullanıyor. Ona göre, kuş benzetmesi esasen yahudi ulusunun dışsal örgütlenmesine atıfta bulunuyor ve körlere görme yeteneği kazandırmak benzetmesi esasen ölü yahudi ulusunun yeniden uyanışına atıfta bulunuyor.¹⁴¹ İsrailî rivâyetlerin kabulü veya reddi hususunda öteden beri ihtilaflar bulunmasına rağmen bazı müfessirler, İsrailî rivâyetlerin tasnifinden dolayı bu rivâyetleri yorumlarında kabul etmişlerdir.

2.2.2. İctihadın Gerekliğini Belirtmesi

İctihad (Arapça اجتهد), hukuki kaynakların, Kur'ân ve Sünnet'in bağımsız yorumlanmasıyla hukuki bir karar alma sürecini tanımlayan teknik bir İslam hukuku terimidir. Sözlükte “çaba göstermek, bütün gücünü kullanmak, ısrarlı olmak, zahmet çekmek” anlamındaki cehd kökünden türeyen icthâd “bir konuda elden gelen çabayı sarfetmek, bir şeyi elde edebilmek için olanca gücü harcamak” demektir. İctihad yapan kimseye “müctehid” denir.¹⁴² İctihadın zıttı takliddir. Sözlükte “bir şeyi insan veya hayvanın boynuna asmak ya da takmak” anlamındaki taklîd kelimesi, fıkıh usulü terimi olarak bir âlimin icthadî bir meseleye dair görüşünü delile dayalı olmaksızın benimsemeyi veya uygulamayı ifade eder.¹⁴³ İctihad ve taklid konusunda en büyük tartışma, icthad kapısının kapanıp kapanmadığı ve taklidin tam bir itaatle yapılıp yapılmaması gerektiği hususudur. Taklidin gerekliliği ve icthadın gerekliliği, her ikisi de itikadî ve fıkıhî konularda önemli meselelerdir.

Ekrem Han, dinî meselelerde körü körüne taklidi hoş görmemiştir. Gerekğinde icthad yapılmasını elzem görmüştür. Ancak, icthad yapacak ulemanın da gerekli niteliklere

¹⁴⁰ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/334–335.

¹⁴¹ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/339–340.

¹⁴² H. Yunus Apaydın, ‘İctihad’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (21, 2000).

¹⁴³ Eyyüp Said Kaya, ‘Taklid’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, Turkey, 2010).

sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Han, dinî inanç ve düşünce açısından belirli bir mezhep veya topluluğun katı bir destekçisi olmamıştır. Bunu da uygun bulmamıştır. Bu yönüyle selefi Sir Seyyid Ahmed Han'a benzer bir yaklaşım benimsemiştir. Burada *sir* lakapla Seyyid Ahmed Han'ın ingiliz eğitim politikalarını içselleştirmesini unumamak gerekmektedir. Ekrem Han, körü körüne taklitten uzak durmuş, bağımsız ve entelektüel düşünceyi önemsemiştir. Bu nedenle onun dinî anlayışında bir nebze liberalizmin etkisi görmek mümkündür. İctihadı savunmasına rağmen kendisini bir müçtehit olarak görmemiştir. Ancak İslâm'ın doğru biçimini sunmayı kendine bir görev addetmiştir. Ona göre ictihat kapısının kapalı olduğunu düşünen ulema, İslâmî bilginin yayılmasını dilememiş, aksine dinin gerilemesine sebep olmuştur. Çünkü burada bilgi keskinliğini ve hür düşünceyi kazanma imkânı kalmamıştır. Öte yandan müçtehit imamlara uymaktan kaçınan ve doğru karar alma yetkisinin kendilerinde olduğunu düşünenlerin gayr-î mukallit müçtehit gibi olduklarını söylemiştir. Bu ikisinin arasında bir yol olduğunu ve bu yolu arayanlara, doğru yolda olduklarını söyleyebileceğini ifade etmiştir. Onlara muhakkik, yani hakikat arayıcıları denilmiştir.¹⁴⁴ Mevlânâ Muhammed de bu kimselerden biri kabul edilmiştir.

Ekrem Han ictihada dair diğer ulemaların görüşlerine de yer vermiştir. Bu bağlamda: Şah Veliyyah ve Sir Seyyid Ahmed Han gibi bilginler, Hint yarımadasında İngiliz sömürgeciliğin neticesi olarak müslümanların sosyo-politik, ekonomik ve eğitim alanındaki düşüşü, ictihat mekanizmasının yeniden canlandırılması ve ictihat kapısının kapalı olduğu yönündeki geleneksel anlayışa karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir. Bu bağlamda Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (1703–1762) ve Seyyid Ahmed Han (1817–1898), ictihat düşüncesine yaptıkları katkılarla öne çıkan iki önemli şahsiyettir. Şah Veliyyullah'a göre, ictihat kapısı kapanmamış, ancak ictihadın belli şartlara bağlı olarak yapılması gereklidir. O, her dönemde ihtiyaç duyulan meselelerde ictihadın zorunlu olduğunu ifade etmiş, ancak bu görevi yerine getirecek kişilerin hem aklî hem de naklî ilimlerde derinleşmiş olması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, ictihat ehli olan bir müçtehit, mezhep imamlarının görüşlerini eleştirel bir bakışla değerlendirebilmeli ve gerektiğinde onlardan farklı görüş beyan edebilmelidir.¹⁴⁵ Şah Veliyyullah'tan çok etkilennanlar olmuştur. Bunler arasında: Şah

¹⁴⁴ Han, *Tefsîru'l Kur'ân*, 1/162.

¹⁴⁵ Özgür Kavak, 'Tecdid Mi, Yeniden İnşa Mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbal'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar', (2011), 196–198; Özgür Kavak, 'Modernleşme Sürecinde Hind Alt Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar: Muhammed İkbal'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme', *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 33 (2012), 52–53.

Abdülaziz ed-Dihlevî, Seyyid Ahmed Birelvî, Mevlânâ Kâsım Nânûtavî, Seyyid Ahmed Han ve Mevlânâ Eşref Ali Tanevî gibi bilginler sayılmıştır.

Seyyid Ahmed Han daha çok modern bilimsel gelişmeler, aklî ve dinî naslar arasındaki ilişkinin yeniden kurulması gerektiği görüşünü benimsemiştir. Ona göre içtihadın, sadece geçmişte yaşamış müçtehitlerin görevi olmadığını her çağda yeni meselelerle karşılaşıldıkça, Kur'ân'ın temel ilkeleri ışığında çözüm arayışı içinde olunması gerektiğini beyen etmiştir. O, Kur'ân'ın akla uygunluğunu savunmuş, hadisleri ise tarihsel bağlamda değerlendirilmesi gereken belgeler olarak görmüştür. Ahmed Han, fıkıh anlayışını, yaşadığı çağın özelliklerine göre şekillendirmiştir. O, belli bir özellik olup, belli bir seviyede fıkıh eğitimi almış her şahsın, içtihat yapabileceğini, dile getirmiştir. Ama itikad ve ibadetler bu içtihat anlayışın dışında tutulmuştur.¹⁴⁶ Ekrem Han, Seyyid Ahmed Han'dan etkilenenler arasında Şiblî Nu'mânî, Allame İkbâl, Chiragh Ali, Hamiduddin Farahi gibi bilginleri saymıştır. Mevlânâ Muhammed, bu Şah Veluyyah ve Sir Seyyid Ahmed Han'dan ciddi derecede etkilenmiş ve kendi eserlerinde onlara önemli göndermelerde bulunmuştur.

Ekrem Han, Bakara sûresinin 165-167. ayetlerine ilişkin içtihat hakkındaki kendi düşüncelerini ortaya koymaktadır. Âyetlerde Cenab-ı Hak şöyle buyurmakta: *“İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah'ı severler. Keşke zalimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı! İşte o zaman, izlenenler, kendilerini izleyenlerden hızla uzaklaşmışlardır; artık azabı görmüşler, aralarındaki bağlar kopmuştur. İzleyenler şöyle derler: “Ne olurdu, bize ikinci bir fırsat verilseydi de, şimdi onlar bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!” Böylece Allah onlara yapıp ettiklerini kendileri için pişmanlık sebepleri olarak gösterir. Onlar artık ateşten çıkacak değillerdir.”*

Âyetlerin tefsirinde, küfür ve inkar içinde bulunanların durumunun açık olduğunu, ancak Allah'a inandıkları halde O'na eşler koşan bir topluluğun da bulunduğunu ifade etmektedir. Hint Yarımadasındaki toplumlarda evliyalara tapınma gibi politeistik uygulamalar gözlemlendiği gibi, kişilik tapınması da gözlemlenir. Özellikle, din alimlerini körü körüne takip etmek, kişilik tapınmasının bir parçası olarak saymak mümkündür. Ekrem Han'a göre bunu yapanlar nasrânîler gibidir. Tıpkı nasrânîlerin Hz. İsa'yı (a.s.) Tanrı

¹⁴⁶ Kavak, 'Modernleşme Sürecinde Hind Alt Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar', 54.

seviyesine yükselttiği gibi, müslüman kişilik tarikatçıları da öyledir. Dört büyük imamı körü körüne takip etmek ve onların fikhî meselelerinin sorgulanmasına karşı çıkmak bu kategoriye girer. Zira, bazen, fikhî meseleleri ilgili sorular sorulduğunda, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten çıkarılma meselesi gündeme gelmekte ve içtihadı yer olmadığı düşünülmektedir. Hâlbuki içtihadın pratiğinin zaman ve çağın ışığında yapılması gerekmektedir.¹⁴⁷

2.2.3. Mensûh Âyetlerle İlgili Yorum Anlayışı

Nesh (iptal) ve mensuh (iptal edilen) ayetler konusu, tefsir ve fıkıh açısından son derece önemli bir konudur. Sözlükte “ortadan kaldırmak, nakletmek, iptal etmek, nakletmek, beyan etmek” mânalarına gelen nesh kelimesi terim anlamı ise, şer‘î bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir delille kaldırılmasıdır. Neshin söz konusu olduğu durumlarda önceki hüküm mensûh, onu yürürlükten kaldıran yeni hüküm veya delil nâsih diye anılır.¹⁴⁸ Kur’ân ayetlerinde neshin varlığını kabul edenler arasında herhangi bir âyetin neshi konusunda kesin bir icma söz konusu değildir. Böyle bir icma olmamasına rağmen bazı alimler kendi duyduğu, bildiği ve ulaşabildiği kaynaklardan hareketle bazı ayetlerin neshi konusunda icma bulunduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁹

Mevlânâ Ekrem han, mensuh âyetler konusunu da tefsîrinde değerlendirmiştir. Bu konuda başka bir bilgine muracaat etmiştir. Seyyid Ahmed Han, *Tefsiru’l-Kur’ân ve’l-Huda ve’l-Furkan* adlı eserinde tefsir için 15 ilke belirlemiştir. Bunların onikincisi mensûh ayetleriyle ilgili olarak belirler miştir. Ahmed Han bu ilke Kur’ân’da bir âyeti nesheden başka bir âyetin oladığını aynı şekilde neshedelen mensûh bir âyetin de bulunmadığı beyan etmiştir. Hiçbir âyet başka bir âyet tarafından nesih edilmemiştir. Kur’ân’da nesihle ilgili hiç bir işaret yoktur. Neshele ilişkilendiren âyet ve benzeri âyetler için, Kur’ân âyetlerinin nesihinden değil, İslâm öncesi yasalardaki şeylerin nesihinden bahsedilmiştir. Şüphesiz yahûdîler, nasrânîler ve müşrikler arasında vahiy kitapları olan kişiler, dinî yasalarına aykırı olan İslâm’ın bu tür emirlerini beğenmemiştir.”¹⁵⁰

Mevlânâ Ekrem, Ahmed Han’a atıfta bulunarak, ilgili âyetin açıklamasında şöyle demiştir: “Kur’ân’da tek bir mensuh yani hükmü kaldırılmış âyet dahi yoktur. Geçmişte

¹⁴⁷ Han, *Tefsirül Kur’an*, 2016, 1. Cilt/162.

¹⁴⁸ Abdurrahman Çetin, ‘Nesih’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, Türkiye, 2006).

¹⁴⁹ Veysel Güllüce, ‘Kur’an’da Nesh Edilmiş Ayet Var mıdır?’, *Ekev Akademi Dergisi* 26 (2006), 73.

¹⁵⁰ *Sir Syed Ahmad Khan’s Contribution to Islamic Learning* (India: Aligarh Muslim University, 2008), 166.

Kur'ân'daki beş yüz ayetin mensuh olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu mesele, seçkin âlimler arasında her zaman tartışma konusu olmuştur. Sonuç olarak, Süyûtî gibi âlimler, mensûh olarak kabul edilen âyetlerin çoğunun aslında mensuh olmadığını ifade etmiştir. Süyûtî, mensûh âyetlerin sayısını 20 olarak teyit etmiştir. Daha sonraki dönemde, müçtehid Şah Velîyullah, bu âyetlerden 15'ini çıkarmış ve sadece 5 âyeti mensuh olduğunu beyan etmiştir. Allame Siddîkul Hasan Han, Şah Velîyullah'ın sözlerini aktardıktan sonra “fakat bu beş âyet de tartışma konusudur” diyerek tamamlamıştır. Ayrıca, bunu da zikretmek gerekir ki, Ekrem Han, âyet¹⁵¹ sözlüğünün alâmet, delil, ibret ve işaret anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Kur'ân'ın herhangi bir âyeti nesh anlamında mensûh kabul edilmesini müfessir, o âyetin Hz. Muhammed (s.a.v) ve müslümanları tarafından unutulduğu kabul edilmiştir. Oysa Allah, bu âyette buyurmuştur ki: “Sana Kur'ân'ı okutacağız ve sen onu unutmayacaksın.”¹⁵² Bu da nesh hakkında söylenenlerin, Kur'ân'a asla uygulanamayacağına işaret sayılmıştır. Allah, Hz. Muhammed'e (s.a.v) okutturacağından ve onun da unutmayacağına bahsettiği halde mâyetlerde veya tefsirlerde Hz. Nabinin bazı âyetleri unuttuğuna söylemek bir iftiradır.¹⁵³

2.3. Ekrem Han'ın Tefsirde Kullandığı Kaynaklar

Ekrem Han, tefsirinde rivâyet ve dirâyet yöntemlerini birleştirerek günümüzün ışığında Hindistan müslümanlarının karşı karşıya kaldığı sosyal ve politik zorlukları ele almanın doğru yolunu bulmaya çalışmıştır. Usul-i Tefsir prensiplerini takip etmenin yanı sıra, Kur'ân öğretilerinin zamanın ışığında pratik yönlerini de vurgulamaya çalışmıştır. Bu nedenle bu tefsiri, yöntemi bakımından dirâyet tefsiri içerisinde değerlendirilmektedir. Tefsirini oluştururken dini, tarihi ve dilbilimsel kaynaklardan yardım almıştır. Ama tefsirinin ana kaynakları olarak Kur'ân, hadis, sahabe rivâyetleri ve tabîlerin görüşleri de dahil olmak üzere klasik tefsirlerden referanslar kullanmıştır. Böylelikle rivâyet ve dirâyet açısından bir zenginliği kat etmiştir. Tefsirül Kur'ân'da Ekrem Han, klasik tefsir, modern tefsirlerden ve hadis kitaplarından hatta edebiyat eserlerinden yararlanmıştır. Ayrıca nasrânî ve hindülerin dini kitaplarından da yararlanmıştır. Tefsir kaynaklardan önemli olanları aşağıda zikredilmiştir.

¹⁵¹ Yusuf Şevki Yavuz - Abdurrahman Çetin, 'Âyet - TDV İslâm Ansiklopedisi' (İstanbul, Türkiye, 1991).

¹⁵² Âyetine bk. el- A'la 87/6.

¹⁵³ Han, *Tefsirül Kur'ân*, 2016, 1. Cilt/120–121.

Mevlânâ Muhammed Taberî'nin Câmiu'l-beyân, İbn Kesîr'in Tefsîru'l-Kur'ân, Süyûtî'nin Dürrü'l-mensûr adlarıyla yazdıkları rîvayet kaynaklarından azamî ölçüde yararlanmıştır. Yine Muhammed Ekrem, Zemahşerî'nin Keşşâf, Râzî'nin Mefâtîhu'l-Gayb, Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl, Ebû Hayyân'ın Bahrü'l-muhît, Şah Veliullah'ın Fevzu'l-kebîr, Senâullah Pânîpetî'nin Tefsîrû'l-Mazharî, Şevkânî'nin Fethu'l-kadîr, Âlûsî'nin Rûhu'l-me'ânî, Sıddîk Hasan Han'ın Fethu'l-beyân, Reşîd Rızâ'nın Tefsîrû'l-Menâr, Tehânevî'nin Beyânü'l-Kur'ân adlarıyla kaleme aldıkları dirâyet tefsiri kaynaklarından yararlanmıştır.

Ekrem Han, Hz. Nebînin hadislerinden ve sünnetinden de tefsirinin de istifade etmiştir. Tefsirde ikinci kaynak olan hadisleri ve sünnet kaynaklara da yer vermiştir. Kütüb-i Sitte, İbnü'l-Esîr'in en-Nihâye, Hatîb et-Tebrîzî'nin Mişkâtü'l-Mesâbih, el-Fettenî'nin Mecmau bihâri'l-envâr gibi eserler ilaveten en Nevevî'nin Minhâc fî Şerhi Sahîhh Müslim, İbn Hacer el-Askalânî'nin Fethu'l-Bârî, Ali el-Kârî'nin Mirkât adlarıyla yazdıkları telîfattan da istifade etmiştir.

Mevlânâ Muhammed, Lügat kitaplarından da tefsiride yararlanmıştır. Bu anlamda müfessirler, Kur'ân sözlüklerini anlamlandırma da mutlaka kamuslara muracat etmiştir. Ekrem Han, Râğib İsa'hânî'nin Müfredâtü'l-Kur'ân, İbn Manzûr'un Lisanü'l-Arab, el-Feyyûmî'nin el-Misbahu' el-Münir, Edward William Lane'nin The Arabic-English Lexicon ve J.G.Adolff D.D'nin Biblica adıyla yazdıkları eserlerden istifade etmiştir. Ek olarak, müfessir, el-Mergînânî'nin el-Hidâye, Hamevî'nin Mu'cemü'l-büldân, Kazvînî'nin 'Acâbü'l-mahlûkât, Süyûtî'nin İtkân, Şah Veliullah'ın Fethu'l-habîr Eski Ahit ve Yeni Ahit, Veda'lar, Monu Sriti, İncil'in açıklamalara dair kitaplarından ve Şeyh Sadi'nin eserlerinden de istifade etmiştir.¹⁵⁴

Rivâyet tefsirine örnek olarak, Nahl Sûresi: 59. ayet'i açıklarken En'âm Sûresi: 12, 16 ve 17. ayetleri,¹⁵⁵ Sebe' Sûresi: 28. ayeti açıklamak için Buhari ve Müslim'den “*Benden önceki her peygamber sadece kendi kavmine gönderilmiştir; fakat ben bütün insanlığa gönderildim.*” (Buhari ve Müslim: Cabir bin Abdullah'ın rivâyet ettiği rivâyetlerden) bu hadisin kullanımdan bahsetmek mümkündür.¹⁵⁶ Dirâyet tefsirine örnek olarak, Duhân Sûresi 54. Ayetin tefsir yaparken Muhammed Ekrem, Râzî, Nişâbü'rî, Şevkânî ve Râğib el-İsfahânî'nin görüşlerinden yola çıkarak زوجناهم ifadesine “onları bir araya getirdik,” manasını

¹⁵⁴ Han, *Tefsirül Kur'an*'ın ciltlerden okuyarak alınmıştır.

¹⁵⁵ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 3. Cilt/254.

¹⁵⁶ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 4. Cilt/362.

vermiştir.¹⁵⁷ Mevlânâ Muhammed, İslâm âlimlerinin görüşlerine dayanarak, Hz. Nebinin miracının bir rüya meselesi olduğunu savunmuştur.¹⁵⁸ Ekrem Han, İslâm'ın ekonomik kurallarını yahudi, nasrânî ve hindu toplumlarının ekonomik sistemleriyle karşılaştırmıştır. Ona göre, bu dinî toplumların hiçbirinde faiz yasaklanmamıştır. Aksine, zengin ve elit sınıfların tefecilik yapmaları teşvik edilmiştir. Zira Ekrem Han'ın Tefsir'ini okurken okuyucu, dini ve fikri düşüncenin bir araya gelmesiyle, kendi toplumunun mevcut sorunlarına nasıl çözüm bulunabileceğini sorgulamayı öğrenir. Zira onun yorumu, sadece taklidi takip etmekten ziyade, bir meseleyi mantık ışığında herkesin anlayabileceği bir hale getirme ve zamanın ışığında müslümanların karşılaştıkları problemlerden çıkış yollarını bir ışık huzmesi gibi bulmalarına yardımcı olma kabiliyetindedir.

Tefsir yazımında klasik ve modern tefsirden yardım almasına rağmen, İmam Razi, İbn Kesir ve Fayzul Kebir'in etkisi daha belirgindir. Sözlük açısından, Râgıb el-İsfahânî'nin yardımını daha fazla almıştır. Bir diğer husus ise tefsirlerinde çağdaşı Mevlânâ Mevdudi'nin hiçbir rivâyetine yer vermemiş olmasıdır. Yer yer Şah Veliullah'tan, Seyyid Ahmed Han'dan alıntılar yapmışsa da, hiçbir yerde Mevlânâ Mevdudi'nin eserlerinden esinlendiğine veya onu referans aldığına dair örneklerle yer vermemiştir.

2.4. Bazı Örneklerle Tefsiru'l-Kur'an 'daki Metodunun İncelenmesi

Tefsirlerde kullanılan kaynaklara göre tefsirler yöntemine farklılıklar göstermektedir. Müfessirler tefsir ederken genellikle rivâyet veya dirâyet tefsir yöntemine başvurmaktadır. Rivâyet tefsiri bağımlı ve nakilci bir niteliğe sahipken; dirâyet tefsiri öznel, ictihadî ve serbest bir yaklaşımı çağrıştırmaktadır. Müfessirler arasında bu iki yöntemin tek ve birleşik kullanımı görülmektedir. Mevlânâ Ekrem Han, bu iki yöntemin bir karışımını kullanarak onun tefsirini yapmıştır, ancak rivâyet'ten daha çok dirâyet'a vurgu yapmıştır.

İkinci bölümün ana konusu bağlamında, Tefsîru'l-Kur'an'da kullanılan rivâyet ve dirâyet yöntemlerinin uygulanmasından bahsedilecektir. Bu konuda verilen örnekler, belli başlı konularda Ekrem Han'ın dini tutumu ve sömürgeci güce karşı birleşme konusundaki görüşü ön planda olacak şekilde seçilmiştir. Sömürge döneminde nasrani misyonierlerin kötü niyetli etkisi nedeniyle halk arasında oluşan karışıklığı gidermek amacıyla, Rivâyet örneklerinde Hz. İsa (a.s.), Deccâl ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) miracı ile ilgili konular

¹⁵⁷ Han, *Tefsîrül Kur'an*, 2016, 5. Cilt/137.

¹⁵⁸ Han, *Tefsîrül Kur'an*, 2016, 3. Cilt/287–288.

vurgulanmıştır. Dirâyet örneklerinde ise toplumda hakim olan faiz, cihat ve göç, Hz. Adem (a.s.) ve Cennet ile ilgili konular incelenmiştir.

2.4.1. Ekrem Han'ın Rivâyet Tefsirindeki yönteminin Gösterilmesi

Rivâyet tefsir yöntemi, Kur'ân, sünnet, sahâbe ile tabiîlerden nakledilen sözlere dayanan tefsiridir. Bu yönteminde, Kur'ân Kur'ân'la, Kur'ân sünnetle, Kur'ân sahâbe ve tabiîn görüşlerine yer verilerek tefsir edilmektedir. Dolayısıyla, ilmin aktarım konusunda bir zenginlik olsa da senetlerin olmaması, uydurma ve isrâilî haberlerin çok olması gibi nedenlerden dolayı bu yöntemin bir takım zayıf yönüne de bulunmaktadır.¹⁵⁹ Ekrem Han, İslâmî geleneği korumak için Muhammed (s.a.v) ve sahabelerinden aktarılan rivâyetlerin nakli anlamına gelen rivâyete büyük bir değer vermiştir. Yazdığı tefsirden bunu görmek mümkündür. Ancak o, rivâyeti yalnızca literal yorumlarla sınırlı tutmamış, onların tarihî ve bağlamsal boyutlarına eleştirel bir anlayışla yaklaşmıştır¹⁶⁰ Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Câmiu'l-Beyân, Dürrü'l-Mensûr gibi klasik tefsirlere ve Kütüb-i Sitte, Mişkâtü'l-Mesâbih ve Nihâye gibi hadis kaynaklarına tefsirde atıflarda bulmuştur. Yorumlarını bunlarda aktardığı rivâyetlerle desteklemiştir, Yine de bunu eleştirel bir bakış açısıyla bunları değerlendirmiştir. Rivâyet tefsirinden yararlanırken Han, Kur'ânı Kur'ân'la ve¹⁶¹ sünnetle¹⁶² ve sahabe ve tâbiûn kavilenyle ayetleri tefsir etmiştir.

Bu araştırmada, Han'ın tefsirlerindeki dinî, sosyo-politik, ve mucizevî olaylara yönelik yorumları dikkate alınacak ve bularla ilgili örnekler sunulacaktır. Örnek olarak, Nahl Sûresi: 59. âyeti açıklarken En'âm Sûresi: 12, 16 ve 17. Âyetlerle tefsir yapmakta. Han, *Tefsirül Kur'ân*, 2016, 3. Cilt/253. Örnek- Sebe' Sûresi: 28. âyeti açıklamak için Buhari ve Müslim'den "Benden önceki her peygamber sadece kendi kavmine gönderilmiştir; fakat ben bütün insanlığa gönderildim." (Buhari ve Müslim: Cabir bin Abdullah'ın rivâyet ettiği rivâyetlerden) bu hadisi kullanmıştır.

¹⁵⁹ Mehmet Zeki Doğan-Abdülbaki Doğan - Abdülbaki Güneş, 'Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış', *İlahiyat* 2 (2019), 57.

¹⁶⁰ Abdulhamit Birişik, 'Tefsir', *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2011), 5/17.

¹⁶¹ Han, *Tefsirul Kur'ân*, 3/253.

¹⁶² Han, *Tefsirül Kur'ân*, 4/362.

2.4.1.1. Hz. İsa'nın Ölümü ve Göğe Yükselişi

İslâm âleminde Hz. İsânın ölmediği ve göğe yükseltildiği inanç nedense yayılmıştır. Hz. Nebi döneminde görelmeyen bu durum, daha sonraki dönemlerde nedendir bilinmez pat diye ortaya çıkmıştır. Kurân'ın Hz. İsâ ile ilgili beyan ettiği husus malesef bu manzurdan tefsir edilmiştir. Ekrem Han bu konunu tefsir etmek için **إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِي مَرْثُوكَ وَارْفَعُكَ إِلَيَّ** وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ *“Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim”*¹⁶³ bu âyeti incelemiştir.

Ekrem Han, Hz. İsa'nın ölümü ve göğe yükseltilmesi olayını, İslâm, nasrânîlik ve yahûdîlik açılarından incelenmiştir. Bu konuyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürdürmüştür ve bu âyetin yorumlanmasında en az on farklı görüş olduğuna işaret etmiştir. Ekrem Han, bu farklı görüşün varlığını sorgulamış ve bu anlaşmazlığın temel nedeni “çoğu müfessirler bu âyetin özünü açıklarken Yahudi ve Hristiyanların çeşitli rivâyetlerine dayanması ve bu rivâyetleri korumaya çalışmasıdır.” diye bir sonuca varmıştır.¹⁶⁴

Mevnânâ Ekrem âyetinde geçen mûteveffike ifadesine dayanmış ve diğer âyetlerle birlikte konuyla açıklamıştır. Bu sözlüğü kökünün vafâ olduğunu, temel anlamının ise tamamlamak veya tamamlanmaktır anlamına geldiğini beyan etmiştir. Ancak fiil formundaki değişikliklere bağlı olarak, diğer bağlamlarda farklı anlamlar da kullanılabilmektedir. Bir kişinin ölümü de onların dünyadaki hayatlarının tamamlanması olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda bu ifade net olarak “ölüm” anlamında alınmıştır. Han, bu anlamı analiz etmek için bazı âyetlere atıfta bulunmuş ve neticede vefâ kökünden türeyen bu sözüye ölüm dışında başka bir anlam taşıyamayacağını net olarak belirtmiştir.¹⁶⁵

Ondan önce yeşayen Sir Seyyid Ahmed Han da, Ekrem Han’la aynı görüşü paylaşmıştır. O, bu konuda şöyle bir açıklama yapılmış. “Hem nasrânîler hem de müslümanlar, Hz. İsa’nın Allah yakına yükseltildiği için doğaüstü bir şekilde babasız olarak doğusuna inanmıştır. Bu fikir hiçbir şekilde kabul edilemez. Çünkü bu olağanüstü doğumun ardında yer olan Allah’ın hikmetini anlamak oldukça zorlaşmaktadır. Allah’ın doğaüstü

¹⁶³ Âyetine bk. Âl-i İmrân Sûresi 3/55.

¹⁶⁴ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/344.

¹⁶⁵ Han, Tefsirül Kur'an, 2016, 1. Cilt/344.

olayların arkasında genellikle iki amaç olduğuna işşret eden Sir Seyyid bunları (1) sonsuz heybetini ortaya çıkarmak (2) özel/spesifik bir mucize gerçekleştirmek olduğna geret etmiştir. Dolayısıyla bu durumda İsa'nın bu alışılmadık doğumunun Allah'ın muazzam gücünün bir simgesi olduğunu söylenmiştir. Hz. Âdem'i anne ve babasız yaratmıştır. Bu olaylar, Hz. İsa'nın babasız doğumunu Allah'ın çok daha büyük kudretinin işareti olmuştur. Peki, böyle bir gücün tezahüründen sonra, daha az etkili bir güç aracılığıyla Allah'ın kendi yüceliğinin açığa çıkmasının ardındaki mantık ne olduğunu da müfessir sorgulamıştır. İkincisi, Hz. İsa'nın mucizesi, bu olağandışı doğumla gerçekleşmemiştir. Çünkü mucizeye ihtiyaç ancak insanların elçinin nübüvvetini inkâr ettiğinde verilmiştir. İsa doğduğunda onun peygamberliğini kabul etmek ya da inkâr etmek söz konusu değildi. Anormal doğum bir mucize olarak kabul edilirse, bu açıdan bakıldığında bu mucize, Hz. İsa'nın annesi Meryem'e ait olup; Hz. İsa'ya ait değildir.¹⁶⁶ diye Ahmed Han kendi görüşünü beyan etmiştir. Ekrem Han, Ahmed Han'ın bu görüşten etkilediğini anlaşılmıştır. Zira benzer görüşleri tefsirlerinde dile getirmiştir.

2.4.1.2. Deccâl'in Gelişiyle İlgili Yorumu

Deccâl tartışması Hz. İsa (a.s.) ve İmam Mehdi meseleleriyle yakından ilgilidir. Nevvâs İbni Sem'an radiyallahu anh'ın rivâyet ettiği hadis ışığında, bu üç önemli mesele kıyamet'in büyük alametleriyle ilgili olarak ele alınmıştır. Deccâl'in gelişi ve ilgili meseleler hakkında farklı görüşler vardır ve bazı alimler Deccâl'i gelecekle ilgili olarak ele alırken, diğerleri Deccâl'i farklı zamanların imtihanlarıyla ilgili olarak ele alırlar. Ekrem Han, Deccâl'in gelmeyle ilgili meseleye de odaklanmıştı. O, Deccâl meselesindeki analizlerde hadis referanslarına başvurmuştur. Bu bağlamda Müslim, Tirmizî, Mişkât ve İbn Cabir'i referans göstermiştir. Sonuçta "İsa'nın yeryüzüne dönüşünü anlatan tüm hadisler, onun yeryüzüne geri dönüşünün ana amacının Deccâl'in yok edilmesi olduğunu bize bildirmiştir."¹⁶⁷ Bu bağlamda Han, Deccâl'i öldürmek için Hz. İsa'yı bu dünyaya geri çağırmak için İsa'yı ölüm olmadan Hz. İsa'nın göğe çekmesinin zorunlu olmadığını belirtmiştir. Allah, için İsa'yı

¹⁶⁶ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan*, 316–317.

¹⁶⁷ Ekrem Han, hadislerden alıntı yaparken veya hadisleri zikredirken hadislerin kaynakları vermiştir. Bu onun tefsirin en önemli bir zayıf noktasıdır.

tekrar canlandırmak, O'nun için zor olmayacağını ve bunun illa ki bir mucize olmayacağını belirtmiştir.¹⁶⁸

Mevlânâ Muhammed Deccâl'la ilgili olabilecek bu âyetin tefsirinde söyle demişti. Deccâl meselesi, gelecekteki olaylarla ilgili açıkça problemli hikâyelerden biri olarak Kabul edilmiştir. Deccâl, Hz. Nebinin zamanında ortaya çıkmış ve Hz. Elçinin vefatından sonra doğal olarak ölmüştür. Müfessir, bununla ilgili Buhârî, Müslim, Ahmed ve Mişkât'a geçen hadislerden bazı kanıtlar tefsirinde yazmıştır. Buna göre (a) Hz. Cabîr Ebni Zer ve İbn Ömer'den revayet edilmiştir. Onlar, Allah adına yemin etmiş ve “ İbn Sâyyed, kesinlikle deccâldır” demişlerdir. Yine (b) cabirden rivâyet edilmiştir ve kulağıyla bizzat izlttiğini söylemiştir. Hz. Ömer, Hz. Debinin huzurunda Yemin etmiş ve İbn Sâyyad'ın deccâl olduğunu yeminle söylemiştir. Hz. Resul, Hz. Ömerin bu sözüne itiraz etmemiştir. Son olarak (c) Cabirden gelen bir diğer rivâyete göre Hz. Resul-u Ekrem, İbn Sâyyad'ın deccâl olabileceğinden korktuğunu söylemiştir.¹⁶⁹ Neticede deccâlın İbn Sayyed olduğu ve Hz. Nebinin bu konuda duyduğu söze itiraz etmediği anlaşılmaktadır. Kurândan dağlam bir alt yapısı olmayan deccâl konusu eski milletlerden üleme çokuşturulmuş bir şeydir. Dolayısıyla bununla ilgili görüşler arasında farklılığın var olması doğaldır.

Ekrem Han, bu konuyu daha detaylı ele alırken, “Deccâl ile ilgili hadisler ışığında Hz. İsa'nın (a.s.) dünyaya dönüşünün asıl amacı Deccâl'i öldürmek olacaktır.” diye var olan görüşü ele alıp sorgulamıştır. Ona göre, eğer bu konudaki hadisler tartışmasız kabul edilecekse, Hz. Muhammed (s.a.v) döneminden İbn Sâyyad'ı deccâl olarak zikreden hadisleri inkar etmenin bir yolu yoktur, ama bu da doğru olmayacaktır. O zaman bu bağlamda, deccâlın geldiği ve doğal bir ölümle öldüğü söylenmelidir. Bu durumda, Hz. İsa'nın (a.s) dünyaya geri dönmesinin gerekliliğine dair sorusu cevapsız kalır. Temel olarak, onun dünyaya geri dönmesi için özel bir ihtiyaç yoktur.” diye Ekrem Han bu konudaki kendi görüşünü dile getirmiştir.¹⁷⁰ Çağdaş yorumcularınkinden farklı olan bu görüş, gerçekten radikal olarak adlandırılabilir. Bu farklı görüş, onun tefsirinin popüler olmamasının arkasındaki ana nedenlerden biri olarak de değerlendirilmek mümkündür.

¹⁶⁸ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/350.

¹⁶⁹ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/350.

¹⁷⁰ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/350.

2.4.1.3. Ay ve Güneş Tutulmasıyla İlgili İnançlara Bakışı

Hız. Müfessir, ay ve güneş tutulmasıyla ilgili bazı görüşler ileri sürümüştür. Mifessirler, bu konudaki tefsirlerle dikkat çıkmış ise o da kendine özgür yeni bir görüşe sahip olmuştur. Kur'ân'da bu konu ile ilgili bu وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِنْ كُنْتُمْ تُعْبُدُونَ *“Gece ve gündüz, güneş ve ay O'nun âyetlerindendir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah'a secde edin.”*¹⁷¹ Ekrem Han, bu ayeti, Hız. Nebinin hayatında gerçekleşen bir olaya dayalı bir hadis ile yorumlamıştır. Hicri sekizinci yılda Rasul-i Ekrem'in (s.a.v) tek oğlu İbrahim vefat etmiştir. Tesadüfen, o gün güneş tutulması meydana gelmiştir. Cahiliye dönemine ait eski inançlara göre bazı insanlar şöyle demeye başladılar, “bu doğal olay, Muhammed'in (s.a.v) oğlunun vefatı sebebiyle meydana gelmiştir.” Bu haber Hız. Elçiye ulaşır ulaşmaz, müslümanları toplamış ve halka şu duyuruyu yapmıştır. “Güneş ve ay hiç kimsenin ölümünden ve hayatından dolayı tutulmamıştır. Ancak güneş ve ay, Allah'ın âyetlerinden iki âyettir! Güneş ve ay tutulmasını gördüğünüzde hemen namaza kılın!” buyurmuştur. Daha sonra Hız. Muhammed, ilgili âyeti okumuştur.¹⁷²

Bu hadisi referans verdikten sonra Ekrem Han, Hindistan'da halk arasında güneş ve ay tutulmaların uğursuzluk olarak kabul edilmesiyle ilgili kör bir inanç ve batıl anlayışların yaygınlığını ele almıştır. Bu hadis, Hız. Nebinin ümmetinin batıl inançlarının farkında olduğunu ve onları bu konuda bilinçlendirmek istediğini göstermiştir. Ardından Ekrem Han, bu uygulamalardan Bengal müslümanlarının uzak durmalarını ve Hız. Nebinin izini takip etmelerini istemiştir.¹⁷³ Dini söylem açısından nispeten küçük bir konu olmasına rağmen, Ekrem Han bu konuyu kesin bir şekilde ele almıştır. Ayrıca *Müslim Bengal'in Sosyal Tarihi* adlı kitabında da ayrıntılı olarak ele almıştır. Doktrinel açıdan Hint müslüman toplumu için özel bir öneme sahip olan bu konuya olan inanç, bugün bile toplumdan tamamen silinmemiştir.

2.4.2. Ekrem Han'ın Dirâyet Tefsirindeki Metodunun Gösterilmesi

Kur'ân tefsirinde dirâyet metodu, önemli bir metod olarak bir çok müfessir tarafından uygulanmıştır. Bu yönteminde dile ve aklın verilerine dayanarak özel kabul edilmiştir. Ekrem

¹⁷¹ Âyetine bk. Fussilat 41/37.

¹⁷² Bk. Mişkâtü'l Mesâbih, 2/2.

¹⁷³ Han, *Tefsir*'l- Kur'ân 5. /77.

Han da bu metodoloji, tefsirinde kullankıştır. Yine bu yöntem, İslâm dünyasında akılcılığın ve felsefi sorgulamanın yükselişiyle ortaya çıkmıştır. Dirâyet metodu, modern siyasi ve sosyal meseleler bağlamında özellikle önemli addedilmiştir. Çünkü bu yöntem, Kur’ân’ın mesajını yorumlamak için akıl ve bağlamsal analiz kullanmayı öğrenmiştir.¹⁷⁴ Ekrem Han, Kur’ân’ın yorumlanmasında akıl yürütmenin önemini vurgulamış, özellikle çağdaş sorunları ele alırken bu yaklaşıma odaklanmıştır. Zamanının entelektüel akımlarından Sir Seyyid Ahmed Han’ın reformist fikirleri ve daha sonra Muhammed Abduh’un modernist yorumlarından etkilenmiştir. Mevlânâ Muhammed, tefsirinde dirâyet metodunu, Kur’ân âyetlerinin daha derin anlamlarını entelektüel sorgulama ve bağlamsal analiz yoluyla anlamak için kullanmıştır. O, bu yöntem sayesinde, sömürgecilik, sosyal adaletsizlik ve İslâmî eğitim standartlarındaki gerileme gibi konular açıklamak için örneği sesmiştir. Böylelikle sömürge Bengal’deki toplumunun ve siyasetin değişen ihtiyaçlarını çeşitli açıklardan analiz etmiştir.

2.4.2.1. Duhâr Süresinde Hûrlerle Evlilik Meselesi

Tefsir târihinde hûrlerinin çok tartışılmıştır. Müfessirler bu konuda çeşitli yorumlar yapmıştır. Mevlânâ Muhammed de tefsirin de konuyu önemsemiş ve çeşitli açılardan yorumlamıştır. *كَذَٰلِكَ وَزَوَّجْنَاهُم بِحُورٍ عِينٍ* “İşte böyle. Bunun yanı sıra biz onları, iri gözlü hûrilerle evlendiririz.”¹⁷⁵ Bu âyet üzerinde tefsir yaparken, Muhammed Ekrem, Râzî, Nişâbüri, Şevkânî ve Râğib el-İsfahânî’nin görüşlerinden yola çıkarak *زَوَّجْنَاهُم* ifadesine “onları bir araya getirdik,” manasını vermiştir. Yani âyeti “onları evlendirdik” şeklinde tercüme etmemiştir. Çünkü ulemenın dilbilimsel açıklamalarına göre, “onları evlendirdik” ifadesi, âyetin gerçek anlamını yansıtmaktan uzağa. Âyetin içinde geçen *حُورٍ عِينٍ* (hûr-i îyn) ifadesindeki “عين” sözusunun bir sıfat olduğunu belirtmiştir. Bu sıfatın çoğul hali olduğunu, eril tekilinin a’yun “اعين”, dişil tekilinin ise âynâ “عينا” şeklinde geldiğini belirtmiştir. Aslında büyük ve güzel gözlere sahip erkekleri ve kadınları ifade edebileceğini belirtmiştir.¹⁷⁶ Ancak bu kelimesi, genellikle kadınlar için kullandığını ifade etmiştir. Ekrem Han, burada özgür bir

¹⁷⁴ Arslan Karaoğlan, ‘Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayrımının Objektifliği Sorunsalı’, *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (2023), 1–30; Abdullah Aygün, ‘Tefsirlerin Rivâyet ve Dirâyet Ayrımının Sorunları’, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015).

¹⁷⁵ Âyetine bk. Duhân Sûresi 44/54.

¹⁷⁶ Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 5. Cilt/137.

yanımdan ziyade eskilerin görüşlerini tekrar etmiştir. Aslında hûr-i iyn'in insanın bu dünya dolu eşi olduğunu bilmek yeterli olmuştur.

Taberî ve Râzî, bu ifadeye “beyaz tenli kadın” anlamını vermiştir. Buna göre hûr-i iyn beyaz tenli kadınlar olarak tanımlanmıştır. Ancak bu kadınların kimler olduğu beyan edilmemiştir. Bu dünyadaki zenci, siyah ve diğer renkli kadınların ne olacağı bu yorum da belirtilmemiştir. Ekrem Han, bu kadınların İslâm'a inanmış sâliha kadınlar olduğunu ifade etmiştir. O, bu görüşünü desteklemek için bu âyeti “*Onlar ve eşleri gölgelerde koltuklara yaslanmaktadır*” referans göstermiştir.¹⁷⁷ Ona göre, bu âyette Allah, sâlih müslüman erkeklerin, tahtlar üzerinde eşleriyle birlikte istirahat edeceğini belirtmiştir. Yine mufessir bazı âyetlerden¹⁷⁸ hareket ederek, bu düzenlemenin yalnızca cennet sakinleriyle sınırlı olmadığını, itaatsiz eşlerin, itaatsiz kocalarıyla birlikte cehennemde toplanacağını ifade etmiştir. Bir diğer önemli nokta ise Mevlânâ Muhammed'in, Kur'an'a göre müslüman kadınların cennetin mirasçıları olduklarını vurgulamasıdır. O, Hz. Adem'in kızları olan dünyadaki kadınların bu mirastan mahrum edilemeyeceğini ve cennette kenara itilemeyeceklerini ifade etmiştir.¹⁷⁹ Bu yorumda hûriler, hep yeni bir cennet yarattığı, düşüncesinden hareketle yapılmıştır. Oysa orada beyler yeniden bir kadın yaratılacağı, hûrilerin bu dünyada yaşayan ve vefat eden mumin kadınlar olduğu dile getirseydi hiç bir sorun kalmayacaktır.

2.4.2.2. Mi'rac Olayını Değerlendirmesi

İsra ve Miraç, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatındaki en şaşırtıcı, mucizevi ve öğretici olaydır; daha doğrusu insanlık tarihindeki en şaşırtıcı, mucizevi ve öğretici olaydır. Yaygın görüşe göre, bu büyük olay Peygamberliğin onuncu yılında Recep ayının 27. gecesi gerçekleşmiştir. Bu olayın iki bölümü vardır, isra ve miraç. İsra gece yolculuğu anlamına gelmekte ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya yaptığı gece yolculuğuna İsra denir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim şöyle der: *سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ* “*Kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan, dört tarafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah*

¹⁷⁷ Âyetine bk. Yasin Sûresi 36/56.

¹⁷⁸ Âyetine bk. Saffat Sûresi 37/22-23.

¹⁷⁹ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 5. Cilt/137.

yücedir ve mübarektir ki, ona kudretimizin delillerini gösterelim. Gerçekten O, her şeyi işiten, her şeyi görendir.”¹⁸⁰

Miraç kelimesi *urûc* kelimesinden türemiştir. Bunun anlamı: merdiven veya basamak, tırmanmak, yükselmek veya yukarı çıkmaktır. Mescid-i Aksa’dan Sidretül Munteha’ya kadar olan yolculuğa miraç denir. Miraç, birçok kişinin mütevatir veya meşhur olduğunu düşündüğü birkaç sahih hadisle kanıtlanmıştır. Ancak, Kuran’da buna dolaylı bir atıf da vardır. Allah, Necm Suresi’nde şöyle der, فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ. مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ. أَفَتُمَارُونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَىٰ. وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ. عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ. عِنْدَ مَا جَنَّتْهُ إِلَىٰ الْمَأْوَىٰ. إِذْ يَخْشَى السِّدْرَةَ مَا يَخْشَى. مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَىٰ. لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ. “Sonra üst ufka yükseldi. Sonra yaklaştı, sonra daha da yaklaştı. Sonra iki yay mesafesi kadar veya daha az yaklaştı. Sonra kuluna vahyettiğini vahyetti. Kalbi gördüğü şey hakkında yalan söylemedi. Gördüğü şey hakkında onunla tartışacak mısın? Ve o yine gördü. Onun yanında cennet vardır. Ağaç, örtmesi gereken şeyle örtülünce, bakışları ne oraya ne buraya kaydı, ne de sınırı aştı. Andolsun ki, Rabbinin büyük ayetlerini gördü”.¹⁸¹

Ekrem Han, Ekrem Han, Mi’rac’ı rüya terimle kendine has bir şekilde yorumlamıştır. Tefsirinde Hz. Resulün miracı hadisesinin fiziksel mi yoksa ruhsal mı olduğu konusunda farklı görüşlere yer verilmiştir. Aslında miraçle ilgili tartışma, Hz. Resulün sahabeleri olan ashab döneminden itibaren süregelmiştir. Sahabelerin ve tâbiinlerin çoğunluğu, miraç olayını fiziksel bir olay olarak kabul etmiştir. Onlara göre, bu olay Hz. Elçinin uyanık olduğu bir anda gerçekleşmiş ve bedeniyle birlikte Allah’ın huzuruna yükselmiştir. Ancak bazı sahabe ve tâbiîn, bu olayın bir rüya meselesi olduğunu ve Hz. Nebinin bedeninin hiçbir an başka bir âleme taşınmadığını belirtmiştir.

Müfessir Ekrem Han, bu konuda Şah Veliyyullah’ın görüşünü muracaat etmiştir. “Mi’rac’ın tüm hadisesi fiziksel olarak, Peygamber uyanırken gerçekleşmiştir. Ona göre miraç fiziksel olarak gerçekleşmiştir. Hz. Nabi uyanıklı olduğu halde bu olayı yapamıştır. Ancak bunu, mecâzî bir olay olduğunu ve gerçek dünyayla metafizik âlemin kesişim noktasında var olan bir dünyayla ilişkili olduğunu dile getirmiştir.”¹⁸² Mevlânâ Muhammed, İslâm âlimlerinin görüşlerine dayanarak, Hz. Nebinin miracının bir rüya meselesi olduğunu

¹⁸⁰ Âyetine bk. İsrâ Sûresi 17/1

¹⁸¹ Âyetine bk. Necm Sûresi 53 /7-18

¹⁸² Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 3. Cilt/287–288.

savunmuştur. Aslında miraç olayı Kur’ân’da yer almamıştır. İsrâ yer almıştır. Bu sebeple miraç tefsirin değil hadisin konusudur.

2.4.2.3. Rüya Konularındaki Anlayışı

Miraç ile ilgili yorumunu yaparken Ekrem Han, rüya tabirindeki önemli noktalara değinmiştir. Dolayısıyla bu alt bölümünde bahsedilecek olan rüya terimini önceki sayfada bahsedilen miracın devamlılığı olacaktır. Muhammed Ekrem Kur’ân’da geçen rüya sözlüğünün yalnızca düş anlamına geldiğini ve başka bir anlam ifade etmediğini ileri sürmüştür. Bu görüşünü açıklamak için bu âyeti *وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي آَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ* “*Hani sana, “Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır” demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur’an’da lânetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların büyük azgınlıklarını (daha da) artırdı.*” referans olarak kullanmıştır.¹⁸³ Ekrem Han, bu âyetle ilişkilendirdiği iki görüşü tefsirinde yer vermiştir. Buna göre (a) Allah’ın Hz. Nebiye bir rüyesinde Bedir’de hangi müşriklerin öleceğini gösterdiği anlamında almıştır; (b) Hz. Resûlun Hudeydiye antlaşmasından bir yıl önce bir rüya gördüğünü ve bu rüyanın Mekke’ye gireceklerine dair bir müjde olduğunu ifade etmiştir.

Ekrem Han, bu sûrenin hicretten birkaç yıl önce indiği konusunda kesin bir görüşüne sahip olmuştur. Bu yüzden eğer ayet geçmiş bir olayla ilgiliyse, o olayın hicretten birkaç yıl önce gerçekleşmesi gerektiğine işeret etmiş. Halbuki Bedir savaşı hicretin ikinci yılında, Hudeybiye antlaşması ise altıncı yılında gerçekleşmiştir. Bu nedenle Kur’ân müfessirlerinin çoğu bu rivâyetleri reddetmiş ve âyetin Hz. Muhammed’in miraç ile ilgili olduğunu kabul etmiştir. Bu tartışma, rüya kelimesinin anlamı üzerinden yapılmıştır. Ekrem Han, Kur’ân’da bu kelimenin kullanıldığı diğer âyetlere atıfta bulunmuş ve rüya kelimesinin yalnızca “düş” anlamına geldiğini ve başka bir anlam taşımadığını kesinlikle belirtmiştir. Kur’ân’da rüya kelimesinin yedi farklı yerde geçtiğini ve tüm bu yerlerde düş olarak tercüme edildiğini beyan etmiştir. Mesela *فَدَصَفْتُ الرُّءْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ* bunlardan biridir ve bu âyete Han, “*Gördüğün rüyanın hükmünü yerine getirdin. Şüphesiz biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız.*” Anlamını vermiştir. Yine bir başka âyette, mesela *يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ* âyeti de bunlardan biri ve Ekrem Han, bu âyete “*Babacığım!*

¹⁸³ Âyetine bk. İsrâ Sûresi 17/60

Ben (rüyamda) on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; onları bana secde ederlerken gördüm.” Anlamını vermiştir. Bu örneklerden hareketle Mevlânâ Muhammed, Kur’ân’daki her kullanımda rüya kelimesinin düş anlamında olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle bu sözlüğü “*uyanık bir hâlde görme*” anlamında kullanılmasının diğer âyetlerde sorun teşkil edeceğini ifade etmiştir.¹⁸⁴

Bu açıklamasına rağmen Muhammed Ekrem, tefsirinden sıradan insanların rüyalarıyla Hz. Nebinin rüyaları arasında çok büyük fark olduğunu söylemiştir. Onun (s.a.v) ve diğer resullerin rüyalarının da esas itibariyle vahyin bir parçası olduğunu belirtmiştir. Bu açıdan onların rüyaları ile sıradan insanların rüyaları kıyaslanamaz. Şah Veliyullah ve İbn Kayyim gibi âlimler ise miracın bedenle bir ilgisinin olmadığını ve bunun metafor ile gerçeklik arasında bir yerde olan bir olay olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Han, miracın kesinlikle akidenin bir parçası olduğunu, ancak bunun için Kur’ân ve hadisten kesin delillere ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁵ Mevlânâ Muhammedin dediği göre miraç, kesinlikle inancın bir parça değildir. Kur’ândan de hadisten de delil yoktur.

2.4.2.4. Hicret ve Cihad Yoluyla Sömürgeciliğe Direniş

Ekrem Han’ın siyasi aktivizmi, Kur’ân’ın zulme karşı direnme ve adalet için mücadele etme çağrısını içeren âyetlerinin tefsirinde kendini göstermiştir. Ona göre sömürge yönetimi, müslümanların yalnızca doğrudan siyasi eylemlerle değil, aynı zamanda entelektüel ve kültürel dirençle karşı koyması gereken bir baskı resmi olarak görmüştür. Tefsirinde dinî değerleri koruyan ve sömürgecinin sömürüyüsünü reddeden bir toplumun inşasını sürekli savunmuştur. Bu bağlamda, bu âyeti “*Size ne oluyor ki Allah yolunda ve Rabbimiz! Bizi bu zalim halkın yaşadığı şehirden çıkar, bize katından bir koruyucu ve bize katından bir yardımcı gönder, diyen erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan mazlumlara uğrunda savaşmıyorsunuz?*” ele almıştır.¹⁸⁶

Hindistan’daki müslümanların mevcut durumu bu âyetin pratikteki önemini kolayca fark edilmesini söylemektedir. Müfessîr, müslüman ümmetin bir kısmının, kardeşlerini, onların oğullarını ve kızlarını, zalimlerin zulmünden kurtulmak için gece gündüz Allah’a yalvardığını ve bu uğurda çaba harçadığını vurgulamıştır. Bu durumda onları kurtarmak için

¹⁸⁴ Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 3. Cilt/312–313.

¹⁸⁵ Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 3. Cilt/317.

¹⁸⁶ Âyetine bk.Nisâ Sûresi, 4/75

çaba göstermemenin, çok büyük korkaklık ve dolatel olduğunu haykırmıştır. Bu çabanın hicret imkânı sağlamak ve zâlimlere karşı cihad etmek şeklinde iki biçimle gerçekleştirileceğini dile getirmiştir. Han, ensar ve muhacirin birlikteliği örneğinden yola çıkmış, hicret ve cihadın birleşimini barışçıl bir müslüman toplum için önemli görmüş ve bu iki tenimi yeniden gündene getirmiştir.¹⁸⁷

Nisa sûresi 100. ayeti yorumlarken, hicret konusundaki onun görüşünü daha ayrıntılı olarak açıklamıştır. Küfür yerinden ayrılıp İslami bir devlete göç etmek hicret olarak adlandırılrsa da, bu sade bir anlamıyla bir göç değildir. Bu hicret sadece Allah ve Resulü uğruna yapılmalıdır, aksi takdirde sapkınlık olur. Hicret ile cihad arasındaki ilişki o kadar yakındır ki ikisini ayırmanın bir yolu yoktur. Muhammed Ekrem Han'a, göre cihad ve hicretin karşılıklılığı konusunda Kur'an ve hadislerden açıkça bilinen üç şey vardır: (1) Bir müslümanın kişisel görüşlerini çekinmeden ve engellenmeden serbestçe ifade edemediği, bir müslümanın İslam inancını ifade etme ve yerleştirme hakkının olmadığı, bir müslümanın dini merasimlerini yerine getirmesinin engellendiği ve bir müslümanın sadece müslüman olduğu suçundan dolayı çeşitli aşağılanmalara ve baskılara katlanmak zorunda kaldığı bir ülkede onun insan ve müslüman olarak yaşaması mümkün değildir. Böyle bir ortamda yaşamının sonucu olarak bir müslümanın vicdanı, öz saygısı ve her şeyden önce Tevhid duygusu giderek körelir, boğulur ve hareketsizleşir. Bu hayat bir müslüman için kesinlikle kabul edilemezdir. Bu durumda hicret bir ihtiyaç değil bir zorunlu dini görevidir; (2) Bir müslümanın ulusal yaşamının nihai hedefi, dini hakkında yeterli bilgi edinmek, bu bilgiye göre her yerde tevhidin kurtuluş mesajını yaymak ve bu şekilde dünya çapında bir kardeşlik inşa etmektir. Kâfirler ve müşrikler tarafından yönetilen bir ülkede yaşamak, bu arayışı tamamen imkânsız kılar. Bu nedenle, bir müslümanın bu durumdan kaçınması onun görevidir; (3) Müslümanların bir Cemaat veya birlik olması gereklidir. Bağımsız bir müslüman devleti yönetme gücü ve hakkı tamamen bu birliğe ait olacaktır. Ancak bu bağımsız devlet sınıfının varlığını ve kuruluşunu sürdürmek için çok sayıda insan gücü, para ve askeri güç gereklidir. Söylemeye gerek yok, bu cihad ve hicretin ana hedefidir. Ancak müslümanların büyük bir bölümü tamamen çaresiz bir durumda farklı ülkelere dağılmışsa, o zaman dünyadaki karşıt güçlerle yüzleşmeleri zorlaşır. Öte yandan, dağılmış müslümanların

¹⁸⁷ Han, *Tefsîrû'l Kur'ân*, 2/25.

durumu müslüman hükümet için kalıcı bir acı ve endişe nedeni haline gelir. Bu nedenle, İslam devletine göç etmiş olan müslümanlar için özel bir görevidir.

Ekrem Han, Nisa sûresi'nin 97. ayetinde, sahte bahaneler ve itirazlar ileri sürerek göç etmekten kaçınanları gerçek olarak müslüman olmadıkları söylemiştir. Evleri, kapıları ve malları onlar için millettten, dinden ve Allah ve Resulünden daha değerlidir. Bu sebeple onlara cehennemde ebedî kalmaları emredilmiştir diye Han bu âyetin tefsiri yapmıştır. Ekrem Han'ın hicret ve cihad hakkındaki yorumlarından, çeşitli zulüm ve baskılara maruz kalan müslümanların siyasî ve fikrî birliği için hicrete büyük önem verdiği kolayca anlaşılmaktadır. Aslında, müslümanların yaşadığı dönemdeki sosyo-politik durumuyla günümüzü karşılaştırdığımızda çok benzer bir tabloyla karşılaşırız. Karşıt güçler nedeniyle olumlu bir değişim bugün bile mümkün olmamıştır ve mümkün olmamıştır.

2.4.2.5. Allah'ın İpine Sımsıkı Sarılmak

Ekrem Han, müslümanlar arasında birliği söylemek ve sömürge baskısını kırmak çok çalışmış ve bunun kritik önemde olduğuna belirtmiştir. Tefsirinde müslümanların bölgesel veya mezhepsel farklılıkları bir kenara bırakmalarını ve dayanışma içinde olmalarını teşvik sürekli teşvik etmiştir. O, müslüman topluluğun ortak iyiliği için kolektif çaba ve işbirliği ihtiyacını vurgulayan birçok Kur'an ayetini yorumlamıştır. Bu bağlam da *"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı sarılın ve ayrılmayın..."*¹⁸⁸ âyetini şöyle tefsir etmiştir: Burada Allah'ın ipiyle Kur'an kaste olmuştur. Hz. Nebi de bu âyeti bu şekilde açıklamıştır. Burada müminlere bazı talimatlar verilmiştir. O talimat ise, bu Kur'an'a sımsıkı sarılmaya çalışın ve farklı gruplara, fraksiyonlara veya mezheplere bölünmeyin. Malesef insanlar, Allah'ın bu ciddi talimatını büyük bir cesaretle ihlal etmiştir ve bunun miktarı kimse tarafından tespit edilememiştir. Bugün dinde ciddi farklılıkların ve ayrılıkların taşıyıcı haline gelmiştir. Bu da yetmezmiş gibi bu bölünme İslâm'ın en önemli öğretisi olarak kabul edilmiş ve bölünmenin lanetini neredeyse bir inançsızlık olarak onaylanmıştır. Aynı durum, çalışma ortamlarında da geçerli olmuştur.¹⁸⁹ Oysa Allah *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ* "*Müminler ancak kardeşler*"

¹⁸⁸ Âyetine bk. Âl-i İmrân Sûresi 3/103

¹⁸⁹ Han, Tefsirül Kur'an, 2016, 1. Cilt/384.

buyurmuştur.¹⁹⁰ Ancak pratikte müslümanların birbirlerinin düşmanı olabileceğini kanıtlamayı kendimize bir görevmiş gibi kabul ediyoruz.¹⁹¹

Ancak İslam'ın temel ideali ve müslümanların temel görevi, dünyadaki tüm toplumlardan tüm insanların evrensel bir kardeşliğini oluşturmaktır. Ekrem Han'a göre, böyle bir durumda, evrensel bir toplum oluşturmak ancak Kelime-i Tevhid ışığında mümkündür. Bu konuda Ekrem Han, Hucre Suresi 10. ayetin tefsirinde şöyle diyor: "Kur'an'ın idealleri ışığında, herkes için faydalı ve yapıcı bir toplumun taşıyıcıları ve taşıyıcıları olarak müslümanların temel görevi, aralarındaki ayrılıkları ortadan kaldırarak birlik olmaktır." Bütün insanlara birlik mesajını iletmekle görevli olanların ayrışması, Allah'ın bir nevi lanetidir! Ve müslümanların yüzyıllardır devam eden bu laneti canlı tutacak siyasi veya askeri güçleri kalmadığında, bu ayrışmayı sürdürmek için çalışanlar yazarlar, edebiyatçılar ve aydınlardır. Ekrem Han, bu aşamada Hindistan müslümanlarının siyasi olarak bölünmesini eleştirerek, tüm müslümanların kendi aralarında birliği sağlamak için aynı siyasi platformda birleşmesi gerekirken, herkesin muhalefet partisi kurmaya çalıştığını söyledi. Ekrem Han, aktif bir siyasi aktivist olarak, müslümanlar arasında her zaman birlik çağrısında bulunmuştur. Yorumunda, birlik ihtiyacı ve bunun yokluğunda müslümanlar arasında ortaya çıkan zayıflık konusunda da uyarmıştır.

2.4.3. Sosyo-Politik Bağlamında Bazı Örnekler

Ekrem Han'ın tefsirinin katkılarından biri, Bengal'in sosyal ve politik bağlamını akılda tutarak gerekli tartışmaları sağlamaktır. O, Müslümanlar arasında din adına yaygın olan yeniliklerden, şirki davranış ve geleneklerden ve din adına ikiyeüzlülüğten tekrar tekrar bahsetmiştir. Sonuç olarak, okuyucunun toplumsal ve politik durum hakkında rasyonel bir görüş oluşturması nispeten kolay görünmektedir. Aşağıda bu konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

2.4.3.1. Din Adına İkiyeüzlülük Konusuna Eğilmesi

Din adına yapılan ikiyeüzlülük toplumsal yozlaşmanın önemli bir nedeni olduğu gibi, din karşıtı zihniyetlerin yükselişinde de önemli rol oynamaktadır. Ayrıca din adına yapılan sosyal adaletsizliğin tarihi, binlerce yıldır Hint toplumunda devam eden bir gelenektir ve bu

¹⁹⁰ Âyetine bk. Hucurât Suresi 49/10.

¹⁹¹ Han, *Tefsirül Kur'an*, 2016, 1. Cilt/384.

durum zamanla müslümanları da olumsuz yönde etkilemiştir. Ekrem Han, Bakara Suresi 91. ayetinin tefsirinde, yahudilerin din adına yaptıkları ikiyüzlülüğten bahsederken, aynı zamanda Hint Arilerinden de bahsetmektedir.

“Onlara: “Allah’ın indirdiği Kur’an’a iman edin!” dendiği zaman, “Biz sadece bize indirilene inanırız!” derler; ondan başkasını inkâr ederler. Halbuki Kur’an, ellerinde bulunan Tevrat’ı doğrulayan ilâhî bir kitaptır.” Bu âyetin tefsirinde Ekrem Han şöyle diyor: yahudilere, “Allah’ın indirdiği tüm sözlere iman edin” dendiğinde, “biz sadece bize indirilene inanırız” dediler ve diğer tüm sözleri inkâr ettiler. İnsanlar, Allah’ın kelimasına inanırlar çünkü bu, Allah’ın kelimasıdır. Ancak burada, hindular dee yahudiler gibi, bu ilahî sözlere koşul koyanlar aslında Allah’ın kelimasına itaat etmiş olmazlar. Ekrem Han’a göre, onlar sadece bu dünya uğruna bir tür aldatmaca yaratıyorlar. Âyet, dinleri ışığında yasak olmasına rağmen yahudiler arasında uzun zamandır peygamberleri öldürme geleneğinin devam ettiğini söyler. Benzer şekilde, Bu tür davranışların klasik hindu yani Aryan ırkının tarihindeki örnekleri yeterince mevcuttur.¹⁹² Hindular kendilerini Arilerin torunları olarak görürler, fakat Ariler Hindistan dışından gelmiş olmalarına rağmen, bu Ariler kendilerini Hindistan’ın yerel ırklarından üstün görmüş ve onları din adına öldürmüşlerdir. Bu Aryan eyleminin devamı bugün farklı bir biçimde varlığını sürdürüyor ve müslümanlar hala yabancı olarak görülüyor. Ekrem Han’ın müslümanlar arasında dini bir kimlik yaratmak için o zamanın bağlamında bu konuyu yorumunda gündeme getirmiş olması mantıksız değildir.

2.4.3.2. Şirk Zihniyetini Değerlendirmesi

Tevhidin karşıtı şirktir. Sözlükte şirk “ortak olmak, ortaklık, ortak koşmak” demektir. Terim olarak bunun anlamı ise, “*Allah’ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O’na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğuna inanma*” demektir. Şirk koşana müşrik denilir. Hint toplumunun dini bağlamında, şirkle ilişkilendirilen uygulamalar insanların inançlarıyla o kadar derinden iç içe geçmiştir ki, sosyal bir gelenek haline gelmiştir. Bu görüşün Hint müslüman toplumundaki etkisi muazzamdır ve Bengal müslümanları da bu etkiden muaf değildir. Toplumda yaygın olan şirk uygulamalarından bazıları şunlardır: şans getirmek için kandil yakmak, gayrullah ismini zikretmek, bir *Pir*’in önünde secde etmek, ay ve güneş tutulmalarını bir felaket ve tehlike sebebi saymak,

¹⁹² Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 1. Cilt/108.

astronomiye güvenerek hayırlı bir işe girişmek vb. Bütün bu uygulamalar müslümanlar arasında da yaygındır.¹⁹³ Mevlânâ Ekrem Han, bütün bu toplumsal kötülöklere karşı faaliyet göstermiş ve tefsirinin birçok yerinde bu konuyu tartışmaya açmıştır.

Bazı insanlar Allah'ın varlığını kabul etmezler; bunlar kâfir veya ateist olarak adlandırılır ve onlar hakkında Bakara Sûresinin 165. ayette zikredilir. Ancak bir diğör grup insan vardır ki Allah'ı kabul ederler, fakat O'na eş ya da ortaklar tasavvur etmekten çekinmezler. Bu gibi kimseler cahil olarak nitelendirilir. İnsanların Allah'ın emri olmadan hiçbir hayrı elde etmeleri ya da kötölükten korunmaları mümkün değildir. Buna rağmen, ihtiyaçlarını karşılamak için herhangi bir Thakur,¹⁹⁴ bigraha,¹⁹⁵ tanrıça ya da Pir Fakir'e sığınan cahil insanlar, fiilen bu varlıkları Allah'a eş ya da rakip olarak kabul etmiş olurlar. Müslümanlar bu konuda son derece dikkatli olmalıdır.¹⁹⁶

Şirk'e karşı toplumsal ve entelektüel hareket, Hint müslüman toplumunda yüzyıllardır devam eden bir süreçtir. Bengal müslümanları arasında şirke karşı bilinç oluşturmada Hacı Şeriatullah ve Titumir'in sosyo-politik hareketlerinin daha sonraki âlimler tarafından benimsenen etkisinin fikri biçimi, Ekrem Han'ın edebi eserlerinde de yerini bulmuştur.

2.4.3.3. Körü Körüne Ataların Taklidinî Yermesi

Daha önce de değindiğimiz gibi, Ekrem Han'ın ömrü boyunca yaptığı çalışmalara en çok katkı sağlayan ana etken, Bengal müslümanları arasında yaygın olan ve Ekrem Han'ın ortadan kaldırılmasında paha biçilmez katkılarda bulunduğö hindu kültürünün etkisidir. Bengal müslümanları arasında yaygın olan hindu kültürlerinden biri, atalarının İslami olmayan geleneklerini bir yaşam biçimi olarak takip etmektir. Bu körü körüne taklidi tefsirinde tartışmıştır. Bu bağlamda, aşağıdaki ayeti yorumlamıştır.

Taklit (taqlid) veya körü körüne bağılılıkla ilgili olarak Bakara Sûresinin 167. ayet genellikle açıklanır. Ataların ve dedelerin geleneklerinin körü körüne taklit edilmesi, müslüman toplumunda hâlâ derin bir şekilde kökleşmiş bir zihinsel bozukluktur. Birçoğö,

¹⁹³ Monthly At-tahreek, 'সমাজে প্রচলিত কিছু শিরক (Toplumda Var Olan Şirk Örnekleri)', *মাসিক আত-তাহরীক / ধর্ম, সমাজ ও সাহিত্য বিষয়ক গবেষণা পত্রিকা* (Accessed 22 June 2025).

¹⁹⁴ Genel olarak Tanrı'ya veya bir Hindu tanrısına hitap biçimidir.

¹⁹⁵ Hindu tanrı veya tanrıçalarının ibadet amacıyla yapılan heykel veya ikonudur.

¹⁹⁶ Han, *Tefsirül Kur'ân*, 2016, 1. Cilt/161.

atalarından miras kalan İslâm'a aykırı ritüelleri hayatlarından çıkaramamaktadır. Öte yandan, bilgi ve akılcılık gerekçesiyle Allah'ı, Rasul'ü (s.a.v) ve Kur'ân'ı inkâr edenler, kültür ve gelenek adına hurafelere ve kötü davranışlara saplanmaktan çekinmezler. Müslümanlar arasında görülen Teej¹⁹⁷ ve Çellum¹⁹⁸ gibi uygulamalar, Hinduların ölü atalarını anmak için yaptıkları Sraddha¹⁹⁹ ritüelinin bir taklididir. Hatta düğün törenlerinde Eşraf²⁰⁰ ve Atraf²⁰¹ ayrımcılığıyla yemek sıraları oluşturmak, Hindu kast sisteminin körü körüne taklidinden başka bir şey değildir. Ancak, sözde akılcı kişiler bu tür uygulamalarla övünmekten geri durmamaktadır.²⁰² Herhangi bir dini delil veya fıkıh ilkesi ışığında doğrulanabilen toplumsal bir geleneğin parçası olmamasına rağmen, bu gayri İslami gelenekler bugün bile Bengal müslüman toplumunda hala yaygındır.

2.4.3.4. Faiz veya Ribâ konusuna Eğilmesi

Faiz, her toplumda her koşulda haram olmasına rağmen, her toplumda farklı biçim ve isimlerle varlığı görülmektedir. Tefecilerden borç alıp yüksek faizle geri ödeme uygulaması Bengal bölgesinde uzun zamandır mevcuttur. Müslüman toplumunun bu kadar iğrenç ve yasak faaliyetlere dahil olması ve dini hükümler hakkında bilgisizliği şaşırtıcıdır. Bu nedenle Ekrem Han, yazılarında birçok yerde faizden bahsetmektedir. Ekrem Han, faiz yasağını ve İslâm'daki "beytülmal" (devlet hazinesi) sisteminin tavsiye edilmesini açıklamak için ele almıştır. İslâm, sadece faizi yasaklamakla kalmamış, ticaret, küçük işletmeler ve ekonomik faaliyetler için beytülmal ve zekât gibi fırsatlar sunmuştur.

Ekrem Han, İslâm'ın ekonomik kurallarını yahudi, Hristiyan ve Hindu toplumlarının ekonomik sistemleriyle karşılaştırmıştır. Ona göre, bu dinî toplumların hiçbirinde faiz yasaklanmamıştır. Aksine, zengin ve elit sınıfların tefecilik yapmaları teşvik edilmiştir.

¹⁹⁷ Hindu kadınlar tarafından özellikle Kuzey Hindistan'da kutlanan bir oruç ve bayramdır. Evli kadınlar genellikle eşlerinin uzun ömrü için bu orucu tutar.

¹⁹⁸ Müslüman bir kişinin ölümünden kırk gün sonra düzenlenen dua veya mevlit toplantısıdır. Şii müslümanlar için Hüseyin'in (r.a.) Kerbelâ'da şehit edilmesinin kırkinci günü "Çellum" olarak anılır.

¹⁹⁹ Hindu inancına göre, ölen ataların ruhsal huzuru için gerçekleştirilen dinî bir törendir. Genellikle ölüm yıldönümünde icra edilir.

²⁰⁰ Müslüman toplumda genellikle soylu, asil, Peygamber soyuna veya Arap kökenine dayandığı iddia edilen yüksek tabakayı ifade eder.

²⁰¹ Müslüman toplumda daha çok yerel halkla karışmış veya sonradan İslâm'ı kabul etmiş olan, toplumsal olarak Eşraf statüsünün altında görülen kesimi tanımlar.

²⁰² Han, *Tefsirül Kur'ân*, 2016, 1. Cilt/166.

Manu Smriti, Hindu toplumunun temel metinlerinden biri olarak, faiz esaslı ticareti güçlü bir şekilde desteklemektedir.

Eski Ahit'ten (Çıkış, 22:25-26 ve 2 Tarihler, 23:19) örnekler veren Han, burada faizin sadece yahudiler arasında yasaklandığını, ancak diğer milletler için böyle bir yasak olmadığını belirtmiştir. Son olarak, Ekrem Han, İslâm'ın uyuşturucu kullanımının önlenmesi, köleliğin kaldırılması, faizin sona erdirilmesi, kadınların toplumda kurtarılması, zekât sisteminin tanıtılması gibi sosyal güvenliği sağlayan eşsiz ve başarılı politikalarını vurgulamıştır.²⁰³ Aslında, herhangi bir milletin başarısı faizsiz bir İslami sosyal sistem kurmaya bağlıdır. Ekrem Han da bunu müslümanların sosyal ve ekonomik başarısı için vurgulamıştır.

2.4.4. Diğer Açılardan Tefsîru'l-Kur'ân'daki Metodunun İncelenmesi

2.4.4.1. Arap Dili ve Belâgatı Bağlamında Tefsir Anlayışı

Ekrem Han, teolojik kavramları açıklamak için basit ve net bir dil kullanmıştır, böylece tefsiri daha geniş bir kitle tarafından anlaşılabilir hale gelmiştir. Bu yaklaşım, özellikle sömürge döneminde yaygın okuma yazma bilmezlikle mücadele eden Bengal müslüman topluluğunu eğitime amacı açısından önemliydi. Han, Kur'ân mesajının hem âlimler hem de halk tarafından kolaylıkla anlaşılabilir ve uygulanabilir olması gerektiğine inanıyordu. Ayrıca, Arapça'nın dilsel hassasiyetine odaklanarak, Kur'ân'ın çeviri ve yorumlarının orijinal anlamlarına sadık kalmasını sağlamaya özen göstermiştir. Bu bağlamda bazı örnekler aşağıda yer alınacaktır:

2.4.4.2. Hz. İsa'nın Ölüm ve Yükseltilmesi ile ilgili Dilsel Delilleri

Ehl-i Kitap ile müslümanlar arasında Hz. İsa'nın (a.s.) diriltilmesi ve mucizevi doğası hakkında birçok tartışma vardır. Bu tartışmalarda da farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu nedenle, akılcı bir yorumcu olarak Ekrem Han'ın bu konudaki görüşü önem arz etmektedir. Görüşünü şu ayet ışığında ifade etmiştir: *إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِي مَتُوقِيكَ وَارْفَعِكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرَكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ* “Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr

²⁰³ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, 181–185.

edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”²⁰⁴

Bu ayetin dilsel olarak tefsiri yaparken Ekrem Han’ın görüşü şu şekildedir: Âyette ilk olarak اذ veya zaman kelimesi kullanılmıştır. Yani yahudiler İsa’yı öldürmek için komplo kurarken Allah İsa’ya şöyle demişti: “Ey İsa, seni kurtaracağım. Yahudiler seni haçla veya başka bir şekilde öldüremezler.” Kur’ân’ın dil ve kelime sırasına göre bu ayetin anlamı şudur: Yahudiler Hz. İsa’yı çarmıha germeye çalışırken Allah şöyle buyurmuştur: “Ey İsa! yahudiler bunu planlıyorlar. Ben bunu bozacağım. Onlar seni çarmıha germeyecekler ama peygamberlik görevini yerine getirdikten sonra seni doğal bir ölümle yanıma alacağım.”

Bu ayet متوفيك kelimesiyle tartışılır. Bunun ana masdar’ı توفي; bir şeyin yerine getirilmesi veya yapılması anlamına gelir. Bu masdardan türetilen kelimelerin kullanımına Kur’ân’ın çeşitli yerlerinde rastlamak mümkündür. Bu fiilin bir fiilinin ve bu fiilin iki fiilinin görülebildiği yer. Fiilin eylemi iki olduğu yerde ölüm,²⁰⁵ eylemin bir olduğu yerde ise ölüm yerine mutlak verme²⁰⁶ anlamında kullanılır. Bu terimi aşağıda bazı önde gelen sözlük bilimcilerden alıntılarla açıklanmaktadır: جوهري – والوفاة الموت ، وتوفاه الله أي قبض روحه ، “Onun ölümünü Allah gerçekleştirdi, yani ruhunu aldı. Burada ‘vefat’ ölüm anlamına gelir.” توفاه “Allah onun nefsini aldığı anda vefatını gerçekleştirmiştir.” (Lisanul Arab) قاموس – قبض روحه ، وتوفاه الله أي قبض روحه ، “Vefat, ölüm demektir. Allah onun ruhunu aldığı anda ölümünü gerçekleştirmiştir.” (Kamûs) المصباح المنير – الموت والوفاة الموت ، وتوفاه الله أماته والوفاة الموت ، “Allah onun ölümünü gerçekleştirdi. Vefat, ölüm anlamına gelir.”

Kur’ân ve Arap edebiyatındaki kullanımından açıkça anlaşılmaktadır ki متوفيك ifadesinin tek anlamı “Senin ölümünü gerçekleştireceğim”dir. Diğer anlamı savunanlar bile bu gerçeği inkâr edemez.²⁰⁷ Ekrem Han, bütün yazılarında İslam şeriatının delillerini mantık ışığında ispat etmeyi tercih ettiği için yukarıdaki açıklamanın onun bakış açısıyla değerli olduğu düşünülebilir.

²⁰⁴ Âyetine bk. Âl-i İmrân Suresi 3/55.

²⁰⁵ Âyetine bk. Secde Sûresi 32/11.

²⁰⁶ Âyetine bk. Âl-i İmrân Sûresi 3/57.

²⁰⁷ Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 1. Cilt/344–345.

2.4.4.3. Hz. Âdem'in Konulduğu Cennet

Tıpkı İsa'nın (a.s.) doğumu ve dirilişi gibi, Adem'in (a.s.) dünyaya gelişi ve dünyaya gelişi de çok ilgi çeken bir konudur ve Allah'ın mucizesi hakkında birçok soru sorulmaktadır. Özellikle Adem'in (a.s.) Cennetteki konumu hakkında görüş ayrılıkları vardır. Ekrem Han bu konudaki görüşünü şu ayet ışığında sunmaktadır: *وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ* “Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik.”²⁰⁸

“Dedik ki: Hepiniz cennetten inin! Eğer benden size bir hidayet gelir de her kim hidayetime tâbi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.” Âdem kelimesinin kökeni ve anlamı hakkında çok az şey kesinleşmiştir. Dilbilimciler, edebiyatçılar ve Kur'an müfessirleri arasında genel bir görüş, bu kelimenin Arapça bir kelime olmadığı yönündedir. Filolojik ve morfolojik yönüne fazla dikkat verilmesine gerek yoktur. Ancak bazı âlimlere göre bu kelime Süryanice bir kelimedir. Bu mesele üzerinde ve Âdem kelimesinin bir peygamberi mi yoksa insan ırkını mı ifade ettiği konusunda uzun süredir farklı görüşler vardır. Genel olarak, Âdem kelimesi insan ırkının atası olan Hz. Âdem'i ifade eder ve 30. ayette yeryüzünün halifesi olarak anılan kişi odur. Bununla birlikte, bazıları Âdem kelimesinin, Allah'ın yeryüzünde halifelik görev ve onurunu verdiği insan ırkını ifade ettiğini savunur. Benim görüşüme göre ikinci yorum daha mantıklı ve uygundur. Bunun nedenleri şunlardır: 2:38'in bir kısmında şöyle denir: *“Hepiniz buradan inin.”* Eğer 31 ve 33 ayetlerde Âdem kelimesi bireysel bir Âdem'i ifade etseydi, burada çoğul bir ifade yerine ikili bir ifade kullanılırdı.

Arapça'daki cennet kelimesinin literal anlamı, “örtmek” veya “örtülü olmak”tır. Bu kelime, cenin (embriyo) kökünden türetilmiştir. Bahçeye cennet denir çünkü ağaçlarının gölgesiyle çevresini örter. Bu anlamda, bahçe anlamı geniş kabul görmüştür. Ahiret hayatındaki cennet de çeşitli meyvelerden oluşan bir bahçe olarak ifade edilmiştir. Ayrıca, bu cennetin gerçek doğası şu an için insan görüşünden gizlenmiş veya örtülmüş durumdadır. Bu nedenle cennete cennet denmiştir. Bu ayette Âdem ve eşine cennette oturmaları

²⁰⁸ Âyetine bk Bakara Sûresi 2/35

söylenmiştir. Burada şu soru ortaya çıkar: Bu cennet, ahiret hayatındaki cennet midir yoksa ağaçlar, çiçekler ve nehirlerle süslenmiş dünyevi bir yer midir? Pek çok müfessir birinci görüşü benimser ve bu cennetin ahiret hayatındaki cennet olduğunu savunur. Delilleri ise, burada kullanılan cennet kelimesinin belirli bir cenneti ifade eden el-cennet olarak geldiğidir. Kur’ân’da ahiret hayatındaki cennet, Darul Karar, Darul Makam ve Darul Huld gibi ifadelerle anılmıştır; bu ifadelerin tümü “kalıcı yurt” anlamına gelir. Kur’ân’da birçok yerde erdemli kişilerin cennette ebediyen kalacakları ve oradan çıkarılmayacakları belirtilmiştir. Ancak söz konusu ayette, Âdem’in bu cennetten çıkarıldığı görülmektedir. Bu durum, bu cennetin ahiret hayatındaki cennet olamayacağını ortaya koyar.²⁰⁹

Yukarıdaki örnekler, Ekrem Han’ın tefsir’inde Tefsir metodolojisini nasıl kullandığını göstermek ve konumunu vurgulamak için örnek olarak sunulmuştur. Ancak onun dini bakış açısını daha net anlamak için, tefsir’in tamamını okumak ve onu zamanın ışığında değerlendirmek çok önemlidir. Zamanın ihtiyaçlarını bir kenara bırakırsak, tefsir’ini sadece kelimesi kelimesine ele alırsak, onu çeşitli şekillerde yanlış anlamak doğal görünebilir. Birçok alim de onu eleştirmiş, ancak sömürgeci baskıyla ezilen müslüman halkın uyanışı için bu yöntemi benimsemesi oldukça akıllıca bir hareketmiş.

2.5. Fatiha ve Nâs Sûrelerinin Tefsiri

Onun tefsir metodolojisini daha iyi anlamak için Fatiha ve Nâs Sûrelerinin tefsiri örnek olarak verilmiştir:

2.5.1. Fatiha Sûresi

بِسْمِ اللَّهِ kelimesi ba, ism ve Allah bu üç kelimenin bir araya gelmesiyle oluşur. Kelime anlamı “Allah’ın adı”, doğru anlamı ise “Allah’ın adıyla başlıyorum” demektir. Herhangi bir doğru ve önemli işe başlarken Bismillah demek her müslüman için mutlak bir görevdir. Özellikle: abdest almadan önce, yemek yemeye başlamadan önce ve bir hayvan keserken, buna özel bir özen göstermek gerekir. Bu konunun aciliyeti, Peygamber’in (s.a.a) çeşitli eylemleri ve emirleri ile kanıtlanmıştır.

Allah: “Allah” ana isimdir, Rahman ve Rahim gibi isimler O’nun ‘İsm-i Sifat ’ı veya sıfat isimleridir. Bu 98 mübarek isim O’nun ilahlığının bir yönünün ihtişamını sergiler.

²⁰⁹ Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 1. Cilt/49–52.

Ancak bununla bile O'nun “varlığının” tam kimliğini elde etmek mümkün değildir. Elbette insanın dar ve sınırlı dilinde daha fazlasını beklemek uygun olmaz. Kur'an'ın başka bir yerinde وَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى yani - Bütün doğru, güzel ve yüceltilmiş isimler O'na aittir.²¹⁰

Bildiğim ve anladığım kadarıyla, “Allah” kelimesi dünyanın hiçbir diline tercüme edilemez. Kusursuz ve felsefi bir tanımını yapmak da insanoğlunun ulaşamayacağı bir şeydir. Arap edebiyatı açısından, dost ve düşmanlardan hiçbiri onun kökeni konusunda anlaşılamamıştır. Tefsir âlimlerimizden bir grup onun kökenini keşfetmek için çok çalışmıştır. Ancak bazı çelişkili varsayımsal görüşler zikredilmeden hiçbir sonuca ulaşılammıştır. Diğer taraftan birçok âlim bu kelimeyi اسر جامن olarak isimlendirmişlerdir ki bu kelime temel kelime olarak türetilmez, ondan türetilmez (İbn Kesir). Bu doğrudur. Arap dilinde Tanrı'nın birçok eşanlamlısı kullanıldığı için, Arap putperestler bunları tanrılarına uygulamakta tereddüt etmediler. Ancak hiçbiri tanrılarına “Allah” adını koymaya cesaret edememiştir.

Hamd ya da şükür: الْحَمْد her türlü övgü anlamına gelir. Hamad kelimesi şükran veya minnettarlık anlamına gelir. “Takdir” anlamına da gelebilir. Ancak bu iki anlamın uygulanan anlamları aynıdır. Eğer sadece övgü anlaşılacak olsaydı Hamd yerine Medet denilirdi. İmam İbni Cerir, İmam Şevkani ve benzerleri “şükran ifade eden” anlamını kabul etmişlerdir.

Minnettarlık, birine yapılan bir iyilik veya lütuf için ifade edilir. İnsan yaşamımızın tüm malzemeleri yalnızca Tanrı'nın armağanıdır. Dolayısıyla tüm üzüntülerimiz yalnızca O'na adanmalıdır. Dünya hayatında insanlardan faydalandığımız, yiyeceklerden faydalandığımız, sudan faydalandığımız ve bunun gibi pek çok şeyden faydalandığımız doğrudur. Ancak unutulmamalıdır ki tüm bu amaçlar ve unsurlar aldığımız fayda ya da lütfun asıl nedeni değildir. Onlar da bizim gibi Allah tarafından yaratılmış, O'nun tarafından istihdam edilmiş ve O'nun tarafından kontrol edilmektedir. Bu yüzden hayatımızın her aşamasında, zihnimizle, ağzımızla ve her organımızın eylemleriyle her nimet için Allah'a şükretmeliyiz.

Ancak Allah'ın insanlar üzerindeki nimetlerinin sonu yoktur. Hayatındaki her şey O'nun lütfudur. Bu durumda insanların bu nimetlere hakkıyla şükretmesi mümkün müdür? İnsan doğası gereği zayıftır. Bu yüzden tek kelimeyle cevap hayır, mümkün değil. Şeyh Şadi şöyle der: - İnsan hayatı her şeyden önce nefes alıp vermesine bağlıdır. Bu sayede dışarıdaki

²¹⁰ Âyetine bk. A'raf Suresi 7/80

hava iner ve hayatı mahrum eder ve tekrar dışarı çıkar ve vücudu neşelendirir. Bu nedenle her nefeste iki nimet vardır ve her nimet için sadece bir kez şükretmek gerekiyorsa, o zaman her nefes için bir kişi en az iki kez şükretmelidir.

Rab: Bu kelimenin aynı anda iki anlamı vardır. **(1) Sahip, (2) Tarbiyat-** yani bir dostu çeşitli aşamalardan geçirerek mükemmellik sınırına ulaştırmak. (Cevahiri, Misbahul Munir, Ragıb, İbn-Kesir, Bahrul Muhit, Fethul Kadir vb.)

Alem: Dünya anlamına gelir. *Jagat, Biswa veya Bhuvan* (Bengalce’de dünya için kullanılan kelimeler) olarak tercüme etmenin uygun olmayacağına inanıyorum. Tabii ki daha önce ben de “dünya” olarak tercüme etmiştim. Bizim meskenimiz bir ‘Alem’dir. Dolayısıyla gökyüzünde daha pek çok Alem vardır. Metaforik olarak, bir kişinin başka bir öznenin veya nesnenin kimliğini bilebildiği ve anlayabildiği şeye ‘Alem’ denir. Dünya, ay, güneş ve yıldızlar yaratıcılarının delilleri oldukları için onlara da Alem denir. İnsanlar bugüne kadar bunlardan çok azını bulabilmişlerdir, ancak hiçbirinin gerçek doğası kesin olarak bilinemez. Şimdi sırasıyla bu ayetin temel öğretilerinden bahsedeyim: 1. Bu hayatta elde ettiğimiz ya da etmekte olduğumuz tüm nimetler yalnızca Allah’ın lütfudur. Sadece Allah, yani O’ndan başka kimse veremez veya yapamaz. Bu nedenle hiç kimse O’ndan başkasına dua edemez ve şükredemez. 2. Allah, Rab ya da Yüce varlıktır. O, Malik veya Rab olarak, tüm dünyaları çeşitli aşamalardan geçirerek mükemmelliğe ulaştırmayı amaçlar. Dolayısıyla, bu mükemmelliğe ulaşmak için her insan yaratılıştaki en iyi varlık olarak elinden gelenin en iyisini yapmalıdır.

İnsan toplumu bu fiziksel mükemmellik yolunda ne kadar ilerlemiştir? Ancak insanların ruh açısından Tanrı’nın nimetlerini ne kadar takdir ettiklerini söylemek zordur. Tanrı’nın verdiği vicdan nimeti kötüye kullanılırsa ya da suistimal edilirse, insanın çöküşüne yol açabilir, bu aynı zamanda Rab Tanrı gibi krallığın şaşmaz kuralıdır, bunu unutmayalım.

Yevmi’d-Din: “Yevm” kelimesinin genel anlamı gün batımı ile gün doğumu arasındaki süredir. Ancak pratikte, zamanın küçük veya büyük herhangi bir bölümüne ‘Yevm’ denir. (Râgıb, Muhit, Misbahul Munir, Fathul Bayan vb.) İmam Râgıb da Kur’an’dan bazı ayetleri delil olarak zikretmiştir. Bir gün elli bin yılda bile meydana gelebilir. O halde “Kıyamet gününün sahibi” şu anlama gelir: O, herhangi bir hüküm zamanının tek sahibi veya hakimidir. O Kıyamet günü dünyada ortaya çıkabilir. Ancak gerçek ve doğru olarak Kıyamet zamanı, insan toplumunun mevcut yaşamının sona ermesinden sonra gelecektir. Kur’an ayetlerinin birçok açık tanımına göre, nihai Kıyamet

günü tüm insan toplumuyla birlikte aynı anda gerçekleşecektir. Söylemeye gerek yok ki, bu tüm insan toplumunun ölümünden (veya yeniden doğuşundan) önce mümkün olamaz.

İnsan toplumunun tüm iyi ve kötü eylemlerinin nihai ve eksiksiz bir şekilde yargılanmasının mutlak gerekliliği konusunda en ufak bir şüphe olamaz. Dünyada kaç hırsız başkalarının mallarını kaçıarak yasadan kaçıyor, kaç suçlu yakalanmıyor, kaç yobaz kadınlara şeytani işkence yapmasına rağmen yasanın boşluklarından yararlanarak serbest bırakılıyor ve kaç zalim kral Allah'ın masum kullarını öldürerek muzaffer kahramanların şanını kazanıyor. Bu sınıftan yüzlerce insanlık dışı zulüm toplumsal hayata zorla kabul ettirilmiştir. Ama bunların birçoğu dünyada cezalandırılmıyor. Öte yandan, kaç aziz dünyada çabalarının karşılığını alamıyor? Dolayısıyla bir imtihan kaçınılmazdır. Aksi takdirde adaletin hükümdarının ve Allah'ın yönetiminin adı lekelenecektir.

Bu dünyada hiç ceza olmadığı ya da hiç ödül olmadığı düşünülmemelidir. Kaç ayyaş genç yaşta ciğerleri çürüyerek ölüyor, kaç milyoner kumarbaz son yıllarında kapı kapı dolaşıp dileniyor ve kaç zinacı günahkâr yaşamlarının lanetini taşıyarak iğrenç bir hayat sürüyor? Bu sınıfa ait pek çok örnek sürekli olarak önümüze çıkmaktadır. Onları görmüyoruz bile. Bir ulusun, bir kasabanın kendi günahlarına karşılık olarak aniden dünyadan yok olduğunu ya da yavaş yavaş yıkıma doğru ilerlediğini düşünmek için boş zamanımız yoktur. Geçmiş tarihte, mevcut dünya koşullarında, hatta kendi çevremizde bile öğrenecek ve üzerinde düşünecek hiçbir şey bulamıyoruz.

Erdemli insanların bu dünyada herhangi bir ödül alamayacağı genel olarak kabul görmez. Ancak asıl mesele, dünyevi yaşamın refahının peşinde koşulmasıdır. Burada "kutsallaştırma" kelimesinin yoruma açık olduğu unutulmamalıdır. Alla'a karşı görevlerini yerine getiren, başta ailesi ve yakınları olmak üzere Allah'ın kullarına karşı görevlerini yerine getiren, kendisine karşı görevlerini yerine getiren kişi İslâmî tabirle Allah'ın kuludur. Tembellik edenler, israf edenler ve bir vazifeyi yerine getirip diğer vazifeyi ihmal edenler bu merhaleye dahil olamazlar.

Din: Burada din, *karmanın sonucu*²¹¹ anlamına gelir. Sonuç olarak ayetin anlamı - *Allah amellerin karşılığını verme zamanının sahibidir*. Ancak karmanın sonucu Kıyamet

²¹¹ Hareket, eylem veya iş anlamına gelen Karma kelimesi, Sanskritçe'den türemiştir. Bu terim, Hinduizm ve Budizm gibi çeşitli Hint dinlerinde temel bir ilkeyi yansıtır. Bunun asıl anlamı, her eylemin, bireyin geleceğini etkileyen sonuçları olacaktır ve hiçbir iyi eylem karşılığını bulmaktan kaçamaz, hiçbir kötü eylem de uygun cezasından muaf olamaz. Bkz. Brother Atisha, *Exposition of the Doctrine of Karma* (London: The Theosophical Publishing Society, 1910), s. 6.

gününden sonra verilecektir. Din kelimesi aynı zamanda *inanç* anlamına da gelir. Farklı yerlerde böyle bir anlam farklılığı olur. badet: İbadat kelimesinin sözlükteki anlamı - *itiraftır*. Şeriat terminolojisindeki tanımı مَا يَجْمَعُ كَمَالِ الْمُحَبَّةِ وَالْخُضُوعِ وَالْخَوْفِ.

“*Tam tevazu ve korkunun tam sevgi ile birleşmesi*”, tek kelimeyle, sevgi ile tam gönüllü teslimiyetidir. Burada iki kelime, tam sevgi ve tam teslimiyet özellikle dikkat çekicidir. Kölece teslimiyet ile sevgi dolu teslimiyet arasında dünya kadar fark vardır. Yine, sevginin mükemmelliğinin doğal sonucu tam teslimiyettir. Kulun tüm arzuları, tüm çabaları ve tüm içgüdüleri Allah'ın iradesinde özüksendiğinde, o zaman O'nun emirlerine teslim olan Rabbin bir kulu olarak, O'nun iradesine göre yönlendirilir. Hafız İbn Kesir şöyle der: “*Din-i İslâm'ın tüm öğretileri bu iki anlama geri döner. Ayrıca Kur'an'ın özü Fatıha Suresi'dir ve bu ayet Fatıha'nın özüdür.*”

Neste'in: Yardım istemek, yardım talep etmek anlamına gelir . إِيَّاكَ lafzı mef'uldür, fiilinin önüne geçmiştir. Bunun anlamı - *Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım isteriz*. Yani, Sana ibadet ederim ve Senden başka hiçbir nesneye, kişiye veya şeye ibadet etmem ve her konuda Senden yardım isterim, başka hiçbir kişiden, nesneden veya şeyden yardım veya yardım istemem. İnsan hayatının temel görevi Rabbine ibadet etmektir. Ancak bu zayıf yaratığın bu görevi hakkıyla yerine getirmesi her zaman mümkün değildir. Bu nedenle ibadet taahhüdü ile kulun ağzından şöyle denilmektedir: - *Ey Rabbim. Bu vazifeyi yerine getirmede senden yardım istiyorum*. Burada, Allah'tan kulun ibadet etmeye kararlı olması, bu görevi elinden geldiğince yerine getirmesi ve Benden yardım istemeye devam etmesi gerektiğine dair bir işaret vardır - bu görevi tamamlamak için ona güç ve yetenek vereceğim.

Dua etme şekli: Kul, görevini yerine getirmek için Allah'a ne şekilde ve ne amaçla dua etmelidir, bu Surenin son üç ayeti de bunları göstermektedir. 1. Hidayet: Hidayet kelimesinin anlamı, yol göstermek veya hedefe ya da varış noktasına götürmektir. Burada ikinci anlam kabul edilebilir. O halde ayetin anlamı - “*Ey Rabbimiz, bizi doğru yola ilet ve hedefe ulaştır*” olacaktır. Burada unutulmamalıdır ki, Allah kimseyi zorla saptırmaz veya zorla doğru yola iletmez. Bu iki durumdan esas olarak kişinin eylemleri ve inançları sorumludur. 2. Sirâtal mustakîm:

Siyer, yol anlamına gelir. Mostakim ise düz, eğri olmayan, aydınlık ve düzenli bir yol anlamına gelir. İnananlar, bu yola yönlendirilmek için Allah'a dua ederler. Bu ayette Sirâtal mustakîm'in basit bir tanımı verilmiştir. Sonraki ayette müslüman bir kulun hangi yol ve kim

tarafından yönlendirilmek istediğini ele alınmıştır. Kul, Allah’a böyle dua eder, “Senin tarafından kutsanan, din yoluna yönlendir ve bu yolun öncüsü olarak lütfettiği kişilerin yola bize yönlendir Allah’ım”. Nisâ Sûresi(4) 69. Ayette onlar hakkında bildirilmektedir: Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddîklarla, şehitlerle ve iyi kimselerle birliktedirler. Bunlar ne güzel arkadaştır.

Mağdûb: “Gadb” kökünden türetilmiştir. Anlamı kullanıma göre değişir. Genel olarak, öfke ve intikam alma arzusu anlamına gelir. Ancak Allah hakkında kullanıldığında, bu kelime ceza verme veya yapılan amellerin karşılığını verme isteğini ifade eder. Ddâllin: Doğru yolu bulamayanlar veya doğru yolda olmalarına rağmen sapmış olanlar anlamına gelir. Genel olarak bu anlamda kullanılır. Ancak anlamında ince değişiklikler, bağlama göre farklılık gösterebilir. Bu ikinci anlam, yani, *doğru yolda olmalarına rağmen sapmış olanlar anlamına* burada kullanılmıştır.

İnsanlar, yanlış davranışlarının bir sonucu olarak Allah tarafından yargılanır. Bu şekilde anlaşıldığında, birçok insan, kendi kibirleri, nefislerinin ıslah edilmemiş olması ve inanç eksiklikleri nedeniyle doğru yolu reddederek sapar. Bu iki grup insanın düşünce ve davranışlarını izleyenler, hangi çağda ve hangi toplumda olurlarsa olsunlar, Allah’ın gazabına uğrar ve sapmışlık kategorisine girerler. Hazreti Rasûl-i Ekrem (s.a.v), yahudiler ve Hristiyanları Allah’a iftira edenler ve sapmışlar olarak nitelendirmiştir (İbn Kesir).²¹²

2.5.2. Nas Sûresi tefsiri

Vesvese kelimesinin asıl anlamı fısıldayarak konuşmak, gizlice kötü öğüt vermek, kötü düşünceleri uyandırmak-tır. hannâs kelimesi خنس kökünden türemiştir; Anlamı: Gelip geçen, kaybolan. *Vesvese* iki türlüdür; açık ve gizli. Buhari ve Müslim’in rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Muhammed (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *إن الشيطان يجري من بني آدم مجرى الدم*; “*Şeytan, insanın damarlarında akan bir ırmak gibi dolaşır.*”

Hadis ve tefsirde, Muavvizeteyn adıyla bilinen bu iki sûre esas alınarak çeşitli tartışmalar yapılmış ve bunun sonucunda toplumda ciddi karışıklıklar meydana gelmiştir. Sahabe Abdullah İbn Mes’ud, bu iki sûreyi Kur’an’ın bir parçası olarak kabul etmemiş, bunları kendi

²¹² Han, *Tefsirül Kur’ân*, 2016, 1. Cilt/2–8.

yazma eserine yazmamış ve hayatı boyunca bütün sahabe görüşlerine ve sahih hadislere karşı kendi görüşünü ısrarla savunmuştur.

Bu iki sure hakkında en yaygın söyleyişi, Hz. Peygamber (s.a.v)’in bir yahudi tarafından yapılan büyü sonucu hastalanması üzerine bu iki surenin nazil olduğu ve bu sûreler sayesinde Hz. Peygamber (s.a.v)’in büyüden kurtulduğudur. Mevlânâ Ekrem Han da İmam Fahreddin Razi’nin görüşüne katılarak şöyle dedi: “*Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) büyülenmiştir.*” Bu, Mekke Kureyş’inin yaptığı bir açıklamadır. Kâfirler, Allah’ın peygamberlerine ve elçilerine her zaman büyü yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Firavun bu sözyle Hz. Musa’ya lanet etmiştir. (İsra Suresi: 101) Bu eski sisteme göre Kureyşliler, kâfir Hz. Muhammed (s.a.v)’e kâfir diyorlardı. Bu sebeple Peygamber Efendimiz (s.a.v)’e sihir yapıldığına inananlar tenkit edilmeye layıktır. Çünkü büyüün gerçek olduğuna inanıyorlar. Oysa Yüce Allah Furkan Suresi 8. ayetinde şöyle buyurmaktadır: “*Yahut kendisine bir hazine verilseydi veya ürününden yiyeceği bir bahçesi olsaydı ya!*” Zalimler, (inananlara): “*Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz*” dediler. Burada şu hadisi zikretmek önemlidir. Peygamber (s.a.v) üç kişinin cennete giremeyeceğini bildirmiştir: İçki içen, akraba ile ilişkisini kesen ve sihre inanan kimse.²¹³

2.6. Ekrem Han’ın Kabul Edilen ve Eleştirilen Görüşleri

Ekrem Han’ın tefsiri Bengalli okuyucular arasında pek popülerlik kazanmamış; aksine, İslâmî entelektüeller arasında bir eleştiri konusu oldu. Han’ın dinî görüşü nedeniyle, gelenekçi İslâm alimlerinin çoğu bu devasa eseri eleştirdi ve aleyhinde yazılar yazmıştır. Bunun temel nedeni ise, Han tarafından yapılan mezhepçilere yönelik eleştirileri ve rasyonel görüşlerin fazlasıyla kullanımı ki bu gelenekçi İslâm alimlerin eleştirileri neden olmuştur. Bu sebepten oturu genel okuyucular tarafından bu eserin ciddi düzeyde ilgi göstermemesini ortaya çıkmış olabillir. Özellikle, modernist düşünürler onun tefsir metodolojisini hoşgörüyü kabul ettiler ve Han’ı övdüler. Tefsîrûl-Kur’ân Hakkında ünlü eğitimci ve yazar Dr. Seyyid Sajjad Hossain şöyle der:

“Mevlânâ Sahib’in Arapça bilgisi üzerine derinlemesine yorum yapmak benim için son derece saygısızca olur. Onun tefsirinde rasyonel perspektifi açıktır. Bengal dilinde hem okunabilir hem de modern düşünce yapısındaki zihinsel açlığı tatmin edebilecek bir tefsir

²¹³ Han, *Tefsîrül Kur’ân*, 2016, 5. Cilt/540–543.

olduğunu rahatlıkla söylenebilir. Bengal’de Kur’ân’ı veya tefsiri tercüme edenler, genellikle Arapçayı birebir takip eden bir düz yazı yazmışlardır. Çoğu durumda bu metin genel okuyucu için anlaşılmalıdır. Arapça bilenler bu tercümenin anlamını çıkarabilir, ancak Arapça bilmeyenler için anlamını kavramak imkânsız hâle gelir. Bu noktada Mevlânâ Ekrem Han’ın tefsiri istisnadır. Dolayısıyla, onun tefsiri ve çevirisi sadece birer kitap olarak değil, aynı zamanda mükemmel olarak Bengâlce’nin kullanımı da görülebilir...O, Kur’ân’ın sözlerini herhangi bir dile çevirmek için, çevirmenin asıl anlamı açık bir dille aktarmaya çalışması gerektiğine inanıyordu. Güzel ve zarif olmayan bir dil, Kur’ân’ın anlamını taşımaya yetkin olamaz.”²¹⁴Araştırmacı Dr. Muhammed Abdullah şunları belirtmiştir: “Mevlânâ Ekrem Han, Tefsîru’l-Kur’ân’ında Sir Seyyid’in Tefsîru’l-Kur’ân’ındaki entelektüel yorumu takip ettiği için, ona “*Bengal’in Sir Seyyid’i*” demek mantıksız görünmüyor.”²¹⁵

Mevlânâ Ekrem Han tefsirinde saf delillerle doktriner ve rasyonel bir yaklaşım benimsemiştir. Asıl amacı kimseyi körü körüne taklit etmek değil, doğruyu ifade etmektir. Bu amaca ulaşmak için, birçok geleneksel inanca karşı argümanlar sunması gerekmiştir. Doğru olduğunu düşündüğü şeyi ifade etmiştir. Bu durum, onun tefsirine karşı bazı kişilerin itiraz etmesine neden olmuştur. İlk karşı çıkanlardan biri Mevlânâ Ruhul Amin olmuştur. O, Sunnat el-Cemaat gazetesinde “*Han Sahib’in Tefsirine İtiraz*” başlığı altında bir dizi eleştiri yazıyı yayımlamıştır. Daha sonra Mevlânâ Abdus Sattar, “*Tefsir Adı Altında Hakikatin Saptırılması*” adlı bir kitap yayımlamıştır. Ayrıca Mevlânâ Azizul Hak’ın “*Kur’ân-ı Kerim’in Yanlış Yorumlanması*” adlı kitabı da Ekrem Han’ın tefsirini şiddetle eleştirmiştir. Belki de bu sebeple, bilimsel ve güvenilir olmasına rağmen, bu tefsir çok fazla popülerlik kazanmamıştır.²¹⁶

²¹⁴ A.K.M. Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims* (Dhaka, Bangladesh: Bangla Academy, 2009), s. 142.

²¹⁵ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Han to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, s. 143.

²¹⁶ Abdullah, *Contributions of Maulana Mohammad Akrom Han to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims*, s. 304.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu tezin araştırma soruları, Ekrem Han'ın tefsirinin kendi döneminin sosyo-politik ve dinî yönlerini ele alan farklı yönlerini keşfetmeye odaklanmıştır. Ayrıca, temel sorulardan biri, tefsir yazımına yönelik bu farklı yaklaşımı oluşturmak için yaşamı boyunca yaptığı çalışmaların ve mücadelelerin nasıl bağlantılı olduğuydu. Tüm bu merak edilenleri keşfetmek için bu tez, onun Kur'an ayetlerini açıklamasını analiz ederek ve bunları sosyal ve siyasi bileşenlerle ilişkilendirerek yapıldı. Aynı zamanda, onun bakış açısını anlamak için Kur'an'ın mucizevi dinî olaylarına bakış açısı da incelenmiştir. Ana odak noktası onun tefsir metodolojisini analiz etmek olduğundan, bu araştırma metin analizi, bağlamsal çalışma, karşılaştırmalı yaklaşım ve tarihsel analiz araştırma yöntemlerini birleştirerek yapılmıştır. Bu metotları uygulamak için birinci elden malzeme olarak Ekrem Han'ın Tefsirul Kur'an'ı ve diğer kitapları; ikinci elden malzeme olarak da hakkında yazılan kitap, makale ve dergiler kullanılmıştır. Kısacası, bu çalışmada doküman temelli analitik bir çalışma olarak nitel araştırma temelli analiz yapılmıştır.

Ekrem Han'ın tefsir metodolojisini Hindistan ve Bengal'deki sömürge dönemini de dikkate alarak analiz etmek için doğal bir süreç olarak siyasi ve akademik faaliyetleri paralel olarak araştırılmıştır. Bu yönlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesinden sonra, onun hayatındaki olaylarla yazıları arasında bağlantı kurmak oldukça makuldü. Bengalli müslümanları dinî sapkınlıklardan ve siyasi istikrarsızlıklardan aydınlatmak ve halkı bunlar üzerinde çalışmaya teşvik etmek için verdiği mücadelenin, siyasi ve gazete temelli entelektüel faaliyetleri sayesinde kolaylaştığı anlaşılmıştır. Bu araştırmadan elde edilen temel bulgular, Ekrem Han'ın Rivâyet ve Dirâyet yöntemlerini hadisler ve tarihsel bağlamla derin bir ilişki içinde ustalıkla birleştirdiği şeklinde ifade edilebilir. Bu, Müslümanlar için sadece sınırlı eğitim fırsatlarının mevcut olduğu sömürge döneminde Bengal dilinde gerçekten eşsiz bir tefsir algısıdır. Aynı zamanda müslümanlar, Hindu kardeşlerinin sınıfsal ayrımcılığına maruz kalmışlardır.

Modern bir perspektiften metodolojik birleşimin yanı sıra, Tefsirul Kur'an'ın diğer dikkat çekici unsurları, Han'ın ayetleri Müslüman birliği, Müslüman kimliği, toplumsal uyum, kadın hakları, sosyal reformlar, Hicret'in önemi ve günümüz müslümanları için gelişmiş bir toplum için Kur'an temelli düşüncelerin gücü gibi siyasi anlayışıyla ilişkilendirmeye çalışmasıdır. Çok tanrılı bir toplumun zararlarını ve doğanın temel yapısı olan tevhide aykırı olduğu için toplum üzerindeki tehlikeli etkisini vurguladı. Etnik temelli

müslüman kimliğine karşıydı, onun için müslümanların dinî kimlikleri etnik kimlik ve birleşmeden daha öncelikli olmalıdır. Pan-İslâmîizm fikrinden etkilenmiştir ve bu yaklaşım tefsirinin farklı yerlerinde bulunabilir.

İslâm adına sosyal normların yanlış uygulanmasından örnekler verdi ve ardından İslâm'ın bu konularla ilgili gerçek görüşünü ve insanların dinî gerçek temel ilkelerle nasıl bir araya gelebileceğini açıkladı. Sosyal ve siyasi uyum için Kur'an temelli bir topluma duyulan ihtiyacı başarıyla tartıştı. Bu nedenle, sosyal eşitsizliğin ortadan kaldırılması, birleşmenin önemi, eğitimin önemi, dinî inançların yanlış uygulanması ve Kuran'da anlatılan mucizevi olaylara olan inançlar hakkında çeşitli tartışmalar görebiliriz. Bu konulara bağlı olarak tefsiri, sömürge karşıtı duruşunu ve Bengalli Müslüman kimliğini İngiliz sömürge yönetiminin olumsuz etkilerinden koruma arzusunu yansıtır. Bengalli Müslümanlar için duyduğu ciddi endişe nedeniyle 'komünal' bir âlim olarak eleştirilmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki, siyasi ve entelektüel hayatının yarısında Hindu ve müslümanların birleşmesi için muazzam bir çaba göstermiştir. Ancak o ve müslümanlar, İngiliz otoritesiyle birlikte muhalif grup tarafından tekrar tekrar ihanete uğradı. Ve son olarak, Müslüman kimliğinin, özellikle de müslüman Bengalli kimliğinin önemini vurgulamaya odaklanmıştır. Onun siyasi düşüncesi Sir Seyyid Ahmed Han ve İkbal gibi diğer Güney Asyalı alimlerin devrimci fikirlerini yansıtmıştır.

Bu çalışmanın bulguları, Mevlânâ Ekrem Han'ın tefsirinin çağdaş İslâm düşüncesi ve müslümanların sosyal meseleleri bağlamındaki geçerliliğini ve güncelliğini vurgulamaktadır. Han'ın tefsir yöntemi, geleneksel ilmi modern entelektüalizmle birleştirerek, İslâmî yorumların toplum ve siyasetteki çağdaş sorunlara nasıl hitap edebileceğini anlamak için değerli bir kaynak haline getirmektedir. Han'ın tefsirinde bulunan sosyal içerikli yaklaşım, yoksulluk, eşitsizlik ve cinsiyet ayrımcılığı gibi sorunlara yönelik pratik çözümlerle manevi yorumu birleştirmek isteyen çağdaş akademisyenler için bir model sunmaktadır. Han'ın sömürgecilik karşıtlığına ve müslümanların birliğine odaklanması, modern zorluklar karşısında kimliklerini ve inançlarını korumaya çalışan müslüman topluluklar için de önemli dersler sunmaktadır. Dahası, Han'ın tefsirinin özellikle sömürgecilik karşıtlığı ve milliyetçilikle ilgili siyasi boyutu, özellikle Güney Asya bağlamında İslâm'ın siyasi aktivizm ve devlet inşasındaki rolüne dair içgörüler sunmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma Mevlânâ Ekrem Han'ın tefsirinin modern İslâmî entelektüel geleneğe önemli bir katkı olduğunu vurgulamıştır. Akıl ve rivâyeti yenilikçi bir şekilde kullanması, sosyal reform ve siyasi aktivizme odaklanması, tefsirini yalnızca teolojik bir eser

değil, aynı zamanda Bengal Müslüman toplumu içinde sosyal değişim için bir plan haline getirmektedir. Araştırma soruları nedeniyle bu çalışma, Ekrem Han'ın tefsirinin ve görüşlerinin bazı çok önemli konularına odaklanamamıştır. Ayrıca, nadir kaynaklar olarak kabul edildikleri ve bunlara ulaşmak için uzun vadeli resmi prosedürlerin takip edilmesi gerektiği için bazı akademik materyallere ulaşamamıştır ki bu da şu anda Türkiye'de yaşayan araştırmacı için imkansızdır. Ancak bu sınırlama tezin en zayıf yönü olarak görülemez, çünkü asıl çalışma Han'ın tefsirinden yapılmak istenmiştir ve bu da mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Ekrem Han üzerine gelecekte yapılacak araştırmalara yönelik tavsiyeler, tefsirinin metodolojisi, siyasi bağlamı ve Bengal müslüman Kimliği ile Güney Asya'nın çağdaş sosyal meseleleri üzerindeki etkisinin karşılaştırmalı olarak incelenmesine odaklanarak, tefsiriyle daha derin bir etkileşim için yollar önermektedir. Han'ın entelektüel mirası, özellikle Güney Asya bağlamında, İslâm düşüncesini modern dünyanın zorluklarıyla uzlaştırmaya çalışanlar için son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- Abbas, M. (t.y.). *Shah Waliullah and moderation*. Islamic Research Foundation International, Inc. Geliş tarihi 24 Nisan 2025, gönderen https://www.irfi.org/articles/articles_351_400/shah_waliullah_and_moderation.htm
- Abdullah, A. K. M. (2009). *Contributions of Moulana Mohammad Akrom Khan to the Religious and Cultural Life of Bengali Muslims* (1st ed.). Bangla Academy.
- Ahmad, A. M. (2013). *Amar Dekha Rajnitir 50 Bachhor (Fifty Years of Politics As I Saw It)* (5th bs). Khoshroj Kitab Mahal. <http://archive.org/details/AmarDekhaRajnitir50BachhorByAbulMansurAhmad>
- Ahmad, M. (2004). Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh. *Asian-Pacific Center for Security Studies*.
- Al-Ghalib, M. A. (2020). *Muslim society and Maulana Akram Khan*. Monthly At-Tahreek. https://at-tahreek.com/article_details/5841
- Ali Can. (2014). Şah Veliyyü'llah Dihlevî'nin El-Fevzu'l-Kebîr Adlı Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı. *Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*, 6(6).
- Ali, M. M. (1988). *History of Muslims In Bengal 1757 To 1871, Volume IIA; By Prof Muhammad Mohar Ali*. <http://archive.org/details/HistoryOfMuslimsInBengal1757To1871VolumeIIAWriterMohorAli>
- Ali, Md. K. (1989). *Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968): His Life and Works* [Yüksek lisans tezi]. University of Calcutta.
- Amin, H., & Majothi, A. (2022). *The Ahl-e-Hadith: From British India to Britain*. 56(1). <https://doi.org/10.1017/S0026749X21000093>
- Asad, A. (2011). *Eksho Bocchorer Rajniti*. Bangladesh Co-operative Book Society Ltd.
- Atisha, B. (1910). *Exposition of the Doctrine of Karma*. The Theosophical Publishing Society.
- Aygün, A. (2015). Tefsirlerin Rivâyet ve Dirâyet Ayrımının Sorunları. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8).
- Aziz, M. (2007). *Oupanibeshik Juger Shikkha-Sahitto*. Oitijjhya.
- Birişik, A. (2011). Tefsir. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 281-290).

- Blackwell, F. (2008). *The British Impact on India, 1700–1900—Association for Asian Studies. Volume 13(2)*. <https://www.asianstudies.org/publications/ea/archives/the-british-impact-on-india-1700-1900/>
- Bose, N. (2013). Purba Pakistan Zindabad: Bengali Visions of Pakistan, 1940–1947. *Modern Asian Studies*, 48(01). <https://doi.org/10.1017/S0026749X12000315>
- Cohn, B. S. (1996). *Colonialism and Its Forms of Knowledge*. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691000435/colonialism-and-its-forms-of-knowledge>
- Custers, P. (2008). Secular Democracy, Socialism, And Bhashani. *Frontier Weekly*. <https://frontierweekly.com/archive/vol-number/vol/vol-41-2008-09/vol-41-11-14%20Sep%2028-Oct%2025%202008/bhasani-41-11-14.pdf>
- Çetin, A. (2006). Nesih. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 32). <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesih--seriat>
- Deccâl. (t.y.). TDV İslâm Ansiklopedisi. Geliş tarihi 22 Haziran 2025, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/deccal>
- Dey, A. (2012). Bengali Translation Of The Quran And The Impact Of Print Culture On Muslim Society In The Nineteenth Century. *Societal Studies*.
- Doğan, M. Z. D.-A., & Güneş, A. (2019). Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış. *İlahiyat*, 2.
- Firdous, S. (2015). Role of Nawab Abdul Latif in the Development of Modern Education in Colonial Bengal. *Proceedings of the Indian History Congress*, 76, 500-510. <https://www.jstor.org/stable/44156615>
- Güllüce, V. (2006). Kur'an'da Nesh Edilmiş Ayet Var mıdır? *Ekev Akademi Dergisi*, 26.
- H. Yunus Apaydın. (2000). İctihad. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad>
- Hai, M. A., & Ahsan, S. A. (2010). *History of Bengali Literature (Modern Period)* (11th Ed.). Ahmed Publishing House.
- Han, M. E. (1938). *Mustafa Çarıt*. Majharul Islam.
- Han, M. E. (1939). *Problems & Solutions (Sorunlar ve Çözümler)*. Mohammadi Press.
- Han, M. E. (2002). *Social History of the Bengali Muslims* (Republication). Oitijjhya.
- Han, M. E. (2016a). *Tefsirül Kur'an: C. 1. Cilt* (3. Baskı). Khoshroj Kitab Mahal.
- Han, M. E. (2016b). *Tefsirül Kur'an: C. 2. Cilt* (3. Baskı). Khoshroj Kitab Mahal.
- Han, M. E. (2016c). *Tefsirül Kur'an: C. 3. Cilt* (3. Baskı). Khoshroj Kitab Mahal.

- Han, M. E. (2016d). *Tefsirül Kur'an: C. 4. Cilt* (3. Baskı). Khoshroj Kitab Mahal.
- Han, M. E. (2016e). *Tefsirül Kur'an: C. 5. Cilt* (3. Baskı). Khoshroj Kitab Mahal.
- Hannan, S. A. (t.y.). *Tafsirul Quran: The Greatest Achievement of Maulana Akram Khan. Bangladesh Institute of Islamic Thought.*
- Hasan, Md. M., & Hasan, Md. M. (Ed.). (2009). *Selections from Akram Khan's Tafsirul Qur'an*. Bangladesh Institute of Islamic Thought (BIIT).
- Helal, N. (t.y.). *Sera Muslim Monishider Jibonkatha* (3rd bs). Surid Prokasan.
- Hunter, W. W. (1876). *The Indian Musalmans*.
- Hussain, M. A. (2016a, Ağustos 26). *Maulana Akram Khan: Pioneer of Bengali Muslim journalism*. The New Nation.
<https://web.archive.org/web/20191103155808/http://thedailynewnation.com/news/105189/maulana-akram-khan-pioneer-of-bengali-muslim-journalism.html>
- İlhan, M. (2006). *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin kelami görüşleri* [Thesis, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü].
<http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/handle/20.500.12397/12396>
- İzgi, M. C. (2014). *British Colonial Education Policy: The Orientalist-Evangelist Controversy In India (1780-1835)* [MA thesis]. Sakarya University.
- Jafar, A. (Ed.). (2001a). *Muhammad Akram Khan (Back To The Qur'an)*. İçinde *Moulana Akram Khan*. Islamic Foundation Bangladesh.
- Karaoğlu, A. (2023). Tefsirlerde Rivâyet Ve Dirâyet Ayrımının Objektifliği Sorunsalı. *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, 6(1), 1-30. <https://doi.org/10.54122/umde.1232131>
- Karim, A. (1959). *Social history of The Muslims in Bengal: Down to A.D 1538*. The Asiatic Society of Pakistan, Dacca.
- Kavak, D. Ö. (2011). *Tecdîd Mi, Yeniden İnşa Mi? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbal'e Hind Alt-Kitasında İctihad Ve Taklide Farklı Yaklaşımlar*. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2011, sayı: 17, İmam-ı Azam Ebu Hanife özel sayısı.
- Kavak, Ö. (2012). Modernleşme Sürecinde Hind Alt Kitasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar: Muhammed İkbal'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 33.
- Kaya, E. S. (2010). Taklid. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 461-465).
<https://islamansiklopedisi.org.tr/taklid--fikh>

- Khaled, M. A. (2021). Akram Khan's Approaches to Biblical Sources in His Tafsīrsoho Qur'an Sharif. *International Journal of Social, Political and Economic Research*, 8(1), Article 1. <https://doi.org/10.46291/IJOSPERvol8iss1pp188-197>
- Khaleque, M. A. (t.y.). *Central National Muhamedan Association—Banglapedia*. Geliş tarihi 19 Ekim 2023, gönderen https://en.banglapedia.org/index.php/Central_National_Muhamedan_Association
- Khan, M. M. (2013). *The Muslim Heritage of Bengal*. Kube Publishing Ltd.
- Kismati, Z. A. (2000). *Philosopher Shah waliullah Dehlavee and His Thoughts*. Adhunik Prokashani.
- Kismati, Z. A. (2003). *Ulamas Contribution in The Freedom Movement (Azadi Andolone Alem SOMajer Bhumika)* (3. bs). Professor's Book Corner.
- Kortel, S. H. (2013). Zemindar Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları,. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 228-229). <https://islamansiklopedisi.org.tr/zemindar>
- Mannan, M. A. (2006a). *A History of Evolution of Our Nationhood* (3. bs). Kamiub Prokashan.
- Mannan, M. A. (2006b). *History of the Freedom Movement of Bangala* (3. bs). Bangladesh Co-operative Book Society Ltd.
- Md Bahar Uddin & Dr Tazul Islam. (2023). *The Contemporary Phenomena of Tafsir Gathering in Bangladesh*. Proceedings of the 9th International Conference on Quran as Foundation of Civilization, Malaysia.
- Metcalf, B. D. (1982). *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*. Princeton University Press.
- Metcalf, B., & Metcalf, T. R. (2006). *A Concise History of Modern India*. Cambridge University Press.
- Mohammad, J. (1992). *Madad-i Ma'ash Holders, Activities and Social Contacts: Awadah Region Under the Mughals (1658-1748)*. 53, 211-218. <https://www.jstor.org/stable/44142787>
- Monthly At-tahreek. (t.y.). *সমাজে প্রচলিত কিছু শিরক (Toplumda Var Olan Şirk Örnekleri)*. মাসিক আত-তাহরীক । ধর্ম, সমাজ ও সাহিত্য বিষয়ক গবেষণা পত্রিকা. Geliş tarihi 22 Haziran 2025, gönderen https://at-tahreek.com/article_details/9480

- Moudud, A. (2011). *Growth of the Middle Class: Reformation of Culture* (1st bs). Mowla Brothers.
- Muhammed Aydın. (2009). ‘Rivâyet Tefsiri’ Kavramı Ve Kur’an’ın Kur’an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20.
- Mukharjee, N. (2015). Pan-Islamic Movement in Bengal: Bengali Muslim Intellectuals & Newspapers against the British Administration (1915-1921). *International Journal of Humanities & Social Science Studies (IJHSSS)*, 2(1), 94-99.
- Nadwi, A. H. A. (2004). *Saviours Of Islamic Spirit (Hakim-ul-Islam Shah Waliullah)* (C. 4). Academy of Islamic Research & Publications.
- Naik, J. P., & Nurullah, S. (1974). *History of Education in India (1800-1973)* (6th bs). The Macmillan Company of India.
- News Desk. (2021). *Mohammad Akram Khan—The Pioneer of Thought*. Shampratik Deshkal. <http://en.shampratikdeshkal.com/bibidh/news/210821841/mohammad-akram-khan-the-pioneer-of-thought>
- Niemeijer, A. C. (1972). *The Khilafat Movement in India 1919-1924*. Brill.
- Nurullah, S., & Naik, J. P. (1943). *History of Education in India: During the British Period*.
- Pakdemirli, M. N., & Birişik, A. (2013). Hint Altkıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(2), 87-115.
- Panda, A. (2019a). *Philology And The Politics Of Language: The Case Of Bengali, 1893-1955* [Doktora Tezi]. University Of Chicago.
- Panda, A. (2019b). *Philology and the Politics of Language: The Case of Bengali, 1893-1955* [The University of Chicago]. <https://doi.org/10.6082/uchicago.1992>
- Parveen, S. (2008). *Sir Syed Ahmad Khan’s Contribution To Islamic Learning* [Phd]. Aligarh Muslim University.
- Paul, N. (t.y.). *Bengal Muslims and Colonial Education, 1854–1947: A Study of Curriculum, Educational Institutions, and Communal Politics*. Routledge & CRC Press. Geliş tarihi 22 Haziran 2023, gönderen <https://www.routledge.com/Bengal-Muslims-and-Colonial-Education-18541947-A-Study-of-Curriculum/Paul/p/book/9780367278281>
- Paul, N. (2016). *Muslim Education and Communal Conflict in Colonial Bengal: British Policies and Muslim Responses from 1854 to 1947* [Graduate Theses, Dissertations, and

Problem Reports. 6390, West Virginia University].
<https://researchrepository.wvu.edu/etd/6390>

(PDF) *The Ahl-e-Hadith: From British India to Britain*. (t.y.). Geliş tarihi 19 Nisan 2025, gönderen https://www.researchgate.net/publication/352491055_The_Ahl-e-Hadith_From_British_India_to_Britain

Rahman, A. A. (1995). *Moulana Akram Khan in Bengali Politics* (1. Baskı). Bangla Academy.

Rahman, F.-U. (2010). *Postmodern Muslim Mind*. Bangla Shahitto Porishod.

Rahman, M. (2019). *The Political History of Muslim Bengal: An Unfinished Battle of Faith*. Cambridge Scholars Publishing.

Rahman, M. (2021). *Bengalce Kur'an-ı Kerim Çeviri Çalışmaları ve Değerlendirmesi* [Doktora Tezi]. Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Rahman, Md. M. (2013). Contribution of Bengali scholars to Sir'ah literature. *International Journal Of Islamic Thoughts*, 2.

Ray, S. C. (1915). *The Permanent Settlement in Bengal*. Rai M C Sarkar Bahadur and Sons, Calcutta. <http://archive.org/details/dli.csl.7766>

Riaz, A. (2010). Madrassah Education in Pre-colonial and Colonial South Asia. *Journal of Asian and African Studies*, 46(1), 69-86. <https://doi.org/10.1177/0021909610387758>

Robinson, F. (t.y.). *The Ulama of Farangi Mahall and Islamic Culture in South Asia*. C.Hurst & Co. Ltd.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20 / 2009, s.1—31. (t.y.).

Sangbad, P. (t.y.). *মওলানা আকরম খাঁর 'মোসুফা চরিত'*. Protidiner Sangbad. Geliş tarihi 25 Nisan 2025, gönderen <https://www.protidinersangbad.com/todays-newspaper/editor-choice/350548>

Sattar, A. (2015). *A History of Madrasha-i Alia*, (3. baskı). Islamic Foundation Bangladesh.

SERRC. (2015, Haziran 15). *Sir Sayyid Ahmad Khan (1817-1898) on Taqlid, Ijtihad, and Science-Religion Compatibility*, Tauseef Ahmad Parray. Social Epistemology Review and Reply Collective. <https://social-epistemology.com/2015/06/15/sir-sayyid-ahmad-khan-1817-1898-on-taqlid-ijtihad-and-science-religion-compatibility-tauseef-ahmad-parray/>

Sikand, Y. (2005). *Bastions of The Believers: Madrasas and Islamic Education in India*.

- Sufi, G. M. D. (1942). *Al-Minhaj: Being The Evolution of Curriculum in The Muslim Educational Institutions of India* (1st.). Idarah-i Adabiyat-i Delli.
- TAKLİD. (t.y.). TDV İslâm Ansiklopedisi. Geliş tarihi 26 Haziran 2025, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/taklid--fikih>
- Talukdar, M. H. R. (Ed.). (2010). *Memoirs of Huseyn Shaheed Suhrawardy: With a brief account of his life and work*. Oxford University Press.
- TEFSİR. (t.y.). TDV İslâm Ansiklopedisi. Geliş tarihi 01 Ocak 2025, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir>
- Uddin, M. B., & Islam, D. T. (2023). The Contemporary Phenomena of Tafsir Gathering in Bangladesh. *Proceedings of the 9th International Conference on Quran as Foundation of Civilization*.
- Uddin, N. (2018). *Bengalce'de ve Bangladesh'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları* [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ullah, R. (t.y.). *Sömürge Döneminde Bangladeşli Bir Âlim Mevlana Ekrem Han Ve Tefsiri* [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ulutaş, Ç. (2025). Muhammed Ali Ve Şevket Ali Kardeşlerin Hint Alt Kıtasının Özgürlük Hareketine Etkileri. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 23(23), Article 23. <https://doi.org/10.29228/cahij.78242>
- What are the top 200 most spoken languages? (t.y.). Ethnologue (Free All). Geliş tarihi 24 Nisan 2025, gönderen <https://www.ethnologue.com/insights/ethnologue200/>
- Yavuz, Y. Ş., & Çetin, A. (1991). Âyet—TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 4). <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayet>
- Yusuf, M. (2017, Ağustos 18). *20th century Mujaddid Maulana Mohammad Akram Khan*. The Daily Sangram. <https://dailysangram.info/?post=296492--বিশ-শতকের-মুজাদ্দিদ-মওলানা-মোহাম্মদ-আকরম-খাঁ>
- Zayed, Tareq. M. (2016). Rethinking the Role of European Colonization on the Muslim Educational System in the Indian Subcontinent (1757-1947). *History of Education & Children's Literature*, 10(1), 11-25.

EKLER

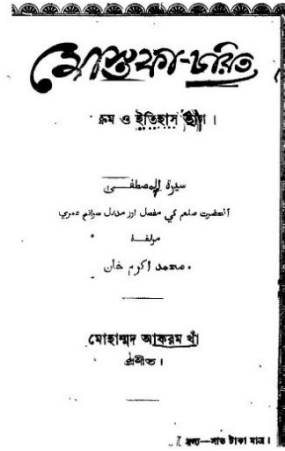
Ek 1. Mevlânâ Muhammed Ekrem Han

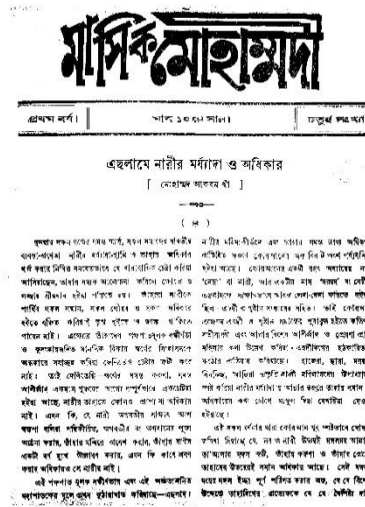
Ek 2. Günlük Azad Gazetesi

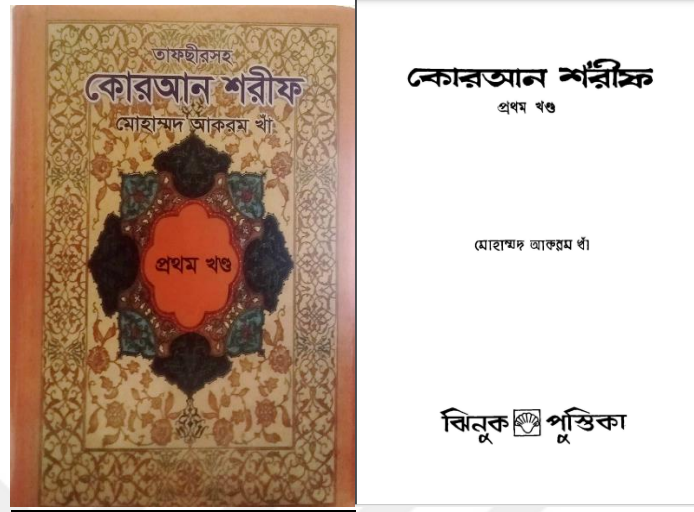
Ek 3. Mustafa Çorit Kaitabın 2.baskı kapağı

Ek 4. Aylık Muhammedi Gazetede Ekrem Han'ın yazdığı “İslâm’a göre Kadınların İtibarı ve Hakkı” başlıklı makalesi

Ek 5. Tefsîrû'l Kur'ân'ın kapak sayfası

Ek 6. Tefsîrû'l Kur'ân'ın künyesi

দ্বিতীয় সংস্করণ প্রথম মুদ্রিত সংস্করণ প্রকাশকাল বঙ্গ, ১৩৮২ দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণ কলকাতা: দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণ ১/১১, দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণ ১৯৬২, প্রথম মুদ্রিত প্রথম মুদ্রিত ১৯৬২, দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণ, ১৯৮১-২ ১৯৮১-২, দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণ মুদ্রিত: বাহাউরী মুদ্রিত।	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ করুনাম্বা মুদ্রিত সংস্করণে মুদ্রিত। إِنَّا نَحْنُ وَإِلَهُكُمْ وَنَحْنُ وَنَحْنُ وَنَحْنُ وَنَحْنُ الله رب العالمين দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণে মুদ্রিত। وَلَقَدْ نَزَّلْنَاهُ مِنْ قَدْ أَتَتْهُمُ الرِّسَالُ الْكَلِيمُ ১৯৬২, ১৯৮১-২, ১৯৮১-২, ১৯৮১-২ দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণে মুদ্রিত। وَلَقَدْ نَزَّلْنَاهُ مِنْ قَدْ أَتَتْهُمُ الرِّسَالُ الْكَلِيمُ ১৯৬২, ১৯৮১-২, ১৯৮১-২, ১৯৮১-২ দ্বিতীয় মুদ্রিত সংস্করণে মুদ্রিত।
---	---

[illegible]

୩୩

ମୁଖ୍ୟ ବାକ୍ୟ

୩। ସାହାଣୀ କ୍ଷୟଟି ବିସ୍ମୟକରିତେ
 ବିମୁଗ୍ଧ ବଦେ ଏବଂ ନାସାବଳେ
 ବ୍ୟାଧିବଦେ କାନ୍ଦେନେ ରାବେ, ଆସ
 ଆସବା ଡାହାଣିନିକେ ଦେ ନେ
 ଦେଖେକ ନାମ କରିବାରି, ତାହାର
 କିନ୍ତୁ ଆମ (ମହାବୀର) ବାସ
 କରିବା ବାଳେ,—

۞ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّدَقَاتِ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ

୪। ଆସ ବାହାଣୀ ଶକ୍ତା ବିନାଶ ବିମୁଗ୍ଧ
 କରା—ତୋହାର ଶକ୍ତି ବାସା ଯାହେନ
 କରା ହସିବାରେ ତାହାତେ ତ ତୋହାର
 ଦୂର୍ବେ ବାସା ନାହେନ କରା ହସିବାରେ
 ତାହାତେ, ଏବଂ ଆସବାର ଶକ୍ତେ
 ତାହାରି ନୁହେଁନାମ (ଶୋଭା କରା)
 ଧାଳେ : (୫)

۞ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ
 بِمَا نَزَّلَ الْكِتَابَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّدَقَاتِ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ

୫। ହାହାଣୀ ହସିତରେ ନିଶେବେନ ଗର୍ଭ-
 ନେତ୍ରବଦେବାଦେନେ ଗର୍ଭନିତ ନାହିଁ
 କିଭାବିଣୀ ଏବଂ ହାହାଣୀ ହସିତରେ
 ନୁହେଁନାମ ।

۞ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ
 بِمَا نَزَّلَ الْكِتَابَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّدَقَاتِ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ

୬। ଲିଙ୍ଗର କାନ୍ଦେନ ହସିବା ନିପାରେ
 ସାହାଣୀ, (ଦେ ସାହୁଣୀ, ଦୁଇ ଆହ-
 ନିକେ (ପରିବାରେ) ତାହାତେକ
 ବା ନା ବୋହ—ତାହାବେନ ନିକେ
 ଉତ୍ତର ସମ୍ପା—ତାହାଣୀ ଉତ୍ତର
 ଆସିବେ ନା ।

۞ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ
 بِمَا نَزَّلَ الْكِتَابَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّدَقَاتِ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ
 وَ يُؤْتُونَ الصَّلَاةَ

www.pathagar.com

ÖZGEÇMİŞ

Mohammad Asif HOSSAIN Kushtia İslâmî Üniversitesinden (2017’de) Yüksek Lisans tamamlamıştır. Sonrasında İran’dan Frasça diline iki senelik diploması bitirip yüksek öğretim için Türkiye’ye gelmiştir. Dil zenginliğe sahip HOSSAIN kendi anadili Bengalce ile İngilizce, Arapça, Farsça ve Türkçe dili bilmektedir. Kendi memlekette bir İmam-Hatip okulun öğretmen olarak görevi sürdüren HOSSAIN halihazırda çeşitli eğitim faaliyetleri düzenleme sorumluluğā sahiptir.

